

Kudrna, Jaroslav

K otázce třídní diferenciacie v barbarských zákonících

In: Kudrna, Jaroslav. *Studie k barbarským zákoníkům Lex Baiuvariorum a Lex Alamanorum a počátkům feudálních vztahů v jižním Německu*. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959, pp. 75-116

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119038>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

V

K OTÁZCE TŘÍDNÍ DIFERENCIACE V BARBARSKÝCH ZÁKONÍCÍCH

Chce-li marxistický historik řešit otázku třídní diferenciaci, musí obrátit pozornost především na ona místa pramenů, která nám podávají obraz o postavení jednotlivých vrstev obyvatelstva ve výrobním procesu, nebo právně vyjádřeno, v nichž se nám jasně ukazují vlastnické vztahy k výrobním prostředkům.

Je zřejmé, že při určování základních prvků třídní diferenciaci je nutno přihlížet k tomu, jak jednotlivý jev odpovídá celku, jak je zpětně tímto celkem ovlivňován a jaký význam mu v rámci celkových souvislostí přísluší (celek přitom nutno chápat ve vývoji) atd. Chceme-li se vyjádřit přesněji, můžeme to říci takto: Máme-li zkoumat třídní diferenciaci, musíme využít všech možných prostředků, které máme k dispozici, přihlídnout ke všem možným aspektům, které se nám nabízejí, a to ne mechanicky.

Bohužel prameny, které máme v naší oblasti k dispozici, jsou značně neúplné a jen někdy se můžeme odvážit řešení nejzákladnější otázky, která historika především zajímá, tj. otázky vlastnického poměru k výrobním prostředkům. Mimoto, jak ještě ukážeme, sama právní terminologie klade značné obtíže. Prameny našeho období byly sepsány v latině. Používalo se jich při vyřizování nejpodstatnějších záležitostí, při soudu i při jiných právních pořízeních. Bohužel nejsme dostatečně informováni, jak probíhal tento proces fakticky, jak a kdy se přitom používalo překladů. Vůbec otázka terminologie, s níž se v pramenech střetáme, je velice obtížná. Přesto však je nutno využít některých opěrných bodů, které nám sama terminologie poskytuje, i při řešení otázky třídní diferenciaci.

Ovšem klíč k problému třídní diferenciaci nelze zdaleka hledat jenom v terminologických rozbořech. Ty mají konec konců pouze úlohu pomocnou. Pokud novější medievalistika stavěla terminologický rozbor na první místo, lépe řečeno terminologickým rozbořem počínala, stejně jako jím končila, dalo se tak především proto, že si nekladla otázku po bližším určení jednotlivých skupin v rámci celé totality společenského dění. V tomto směru se příznačně vyslovuje Ph. Heck: „Nesmíme se ptát po věcných předpokladech, nesmíme si stavět otázku o sociálním postavení lidí,

nýbrž o německém ekvivalentu (rozumí se latinského termínu – vl. pozn.). Musíme se ptát, co znamená německý ekvivalent, jímž by bylo možno reprodukovat např. latinský termín *ingenuus*, proč jej nelze přeložit pomocí pojmu *liber*.⁴⁾ Heck sám dovedl tyto terminologické rozbory prováděné bez přihlídnutí k jiným souvislostem až k absurdu. Více či méně obdobně se však k problému stavěla celá buržoasní právní historiografie.

Naproti tomu marxistická historiografie razí v tomto směru nové cesty. U nás např. Graus,²⁾ zkoumaje třídní diferenciaci raně feudálního údobí našich zemí, výslovně podotýká, že tu vychází z terminologických určení, avšak jádro problému spatřuje ve vymezení poddanských povinností, v rozboru renty a podobně.

Je však ještě nutno upozornit na několik závažných problémů. Na prvním místě je to otázka generalisace údajů vyplývajících z pramenů určitého období. Jak známo, narazila na tento základní problém i sovětská medievalistika při rozboru třídní diferenciaci v raně feudálním období na Rusi. Zvláště Grekov³⁾ obhajoval myšlenku, že takováto generalisace je v jistém směru naprosto nutná.

Podle mého názoru bez takovýchto širších zevšeobecnění se velmi těžko obejdeme, a to zvláště v kusém materiálu raného feudalismu. Musíme se však přitom vystříhat dvojího. Předně, aby generalisace nebyly příliš široké. Prakticky jsme v této kapitole volili a konfrontovali ony prameny, mezi nimiž není většího časového rozpětí než 100 let, prameny, v nichž se neprojeví změny zásadnější povahy. Za druhé je však třeba mít na zřeteli různá specifika v rámci obecného stavu, to znamená, máme-li se vyjádřit adekvátně, nesmíme pominout ony kvalitativní přeměny, jimiž ten či onen vztah, ta či ona instituce prochází. Je však pro rané údobí feudalismu příznačné, že tyto změny nelze zaregistrovat po desetiletích, ba často ani po stoletích, zvláště pokud máme na mysli vztahy nejzákladnější. Je tedy nutno vyvarovat se toho, čemu velmi často propadala buržoasní medievalistika – jakémusi strnulému hypostasování pojmů (není např. přípustný stejný výklad termínu *ingenuus* v době merovejské a karlovské, neboť proti tomu se dá uvést řada dokladů, že takovéto šablonité ztotožňování termínů v různých časových obdobích nikterak neodpovídá skutečnosti). Tento nepřesný výklad pojmů konec konců vyplýval z jakési právní aritmetiky přepočítávání viry (*Wergeldarithmetik*),⁴⁾ která měla sloužit bližšímu posouzení sociální diferenciaci bez jakéhokoli vývojového zřetele.⁵⁾

Především je nutné zjednat si jasno o genesi jednotlivých znaků, neboť to nám umožní hlouběji proniknout do vlastního materiálu.

Za prvé se nám nabízí průzkum tzv. *wergeldu* a systému pokut, jako hlavního prostředku pro klasifikaci jednotlivých vrstev v zákonících. Skoro ve všech barbarických zákonících je na první pohled nápadné, že osoba je chráněna tzv. *vírou* a že se trestní právo realizuje prostřednictvím pokutového systému. Je tedy nutné objasnit, jak tyto pokuty (případně *víra*) vznikly a jakou měly funkci v historickém vývoji, abychom zjistili, do jaké míry lze údajů o pokutách použít pro posouzení třídní, případně majetkové diferenciaci obyvatelstva. Jednotlivé etapy ve vývoji

pokut nelze ovšem stanovit bezprostředně jen na základě právních dokumentů franského okruhu, ve kterých se obráží povýtce již závěrečná etapa velmi dlouhého vývojového procesu, nýbrž je nutno pro celkové zhodnocení vývojových tendencí použít údajů právních pramenů z jiných oblastí. A tu se nabízí především prameny severské oblasti a dále prameny anglosaského okruhu.

V historické literatuře se dnes všeobecně považuje za správné mínění, že pokuty samy představují jakousi náhražku za krevní mstu.⁶⁾ Přitom se ovšem v buržoasní historiografii traduje věc tak, jako by to bylo teprve působení státní moci, které uvedlo pokutový systém v život.

Tato domněnka je však zakládá na značném anachronismu. Buržoasní historikové ji obhajovali především proto, že si nebyli zcela jasně vědomi rozdílu mezi rodovým zřízením a státní organizační třídní společností. Přenášeli nezdědka kritéria z pozdější doby, tj. z doby již třídně diferencované společnosti, do období společnosti beztřídní. Celkem lze v těchto názorech považovat za správné pouze tvrzení, že státní moc dovedla staršího systému pokut velmi obratně využít. To je ovšem skutečnost, která nikterak nepřekvapuje. I v ostatních oblastech lze pozorovat, jak nová státní moc přizpůsobovala svým potřebám starší zvyky a obyčeje.

Sám systém pokut má své kořeny v rodové krevní mstě. Názorně nám to dosvědčují zprávy o oněch rodových společenstvech, v nichž se ještě nevyvinula státní moc. Příslušník rodu byl povinen pomstít vraždu nebo ublížení na těle, které postihlo jiného příslušníka rodu, a to obyčejně vraždou některého člena rodu, k němuž náležel pachatel. Nejvíce dokladů o tom máme v severských právních záznamech.⁷⁾ Postupně se vedle krevní msty ustálil zvyk, který dovoloval rodu, k němuž náležel pachatel, vykoupit sebe a svého příslušníka jakýmsi odškodným. Rod, který byl poškozen, přijímal tedy jakési výkupné, které, máme-li se vyjádřit moderní terminologií, nepředstavovalo pouze satisfakci materiální, nýbrž i morální. Výše pokuty se neřídila ještě podle diferenciací jednotlivých skupin v rodě, nýbrž byla pro všechny členy stejná. Hlavní účast na vire pak měly samotné rody, teprve později připadala část odškodného jednotlivci.⁸⁾ Jako poslední relikv tohoto stavu se nám uchoval ještě v některých zákonících franského období podíl příbuzenstva na vire (např. v Lex Salica, v Ediktu Rothariho). V severských právních pramenech se pokuta dělila na dvě části. Jedna z nich připadala rodu, druhá dědici zavražděného. Ale v nejstarších severských pramenech, ságách, dá se rozpoznat několik přechodných článků, čemuž odpovídá gradace rozdělení viry mezi příbuzné. Prosazuje se obecné pravidlo, že viru lze dělit i podle stupně spřízněnosti (mezi nejbližší a vzdalejší příbuzné). Na tento jev narážíme již v anglosaských zákonících z doby Alfredovy. – Kolektivní odpovědnost rodu však postupně upadá. V Aethelbirthově zákoníku se stanoví: „Jestliže někdo zabije cizího příslušníka, zaplatí 100 solidů. Uprchne-li však viník za hranice, platí příbuzní poloviční „leudis“.“⁹⁾ Z toho jasně vyplývá, že vira byla zprvu záležitost rodu. Postupně však zasahuje do určení její velikosti vliv státního fisku. Je konec konců příznačné pro pozvolnou etatisaci, že

se tento podíl fisku na viře uvádí v život velmi pomalu a postupně. Severské prameny nám o tom opět poskytují řadu cenných dokladů. V zákonících franského okruhu je naproti tomu podíl fisku již definitivně právně fixován. Naopak podíl, který příslušel rodu, klesá. Nejstarší texty sálského zákoníku ještě plně uznávají částečný podíl rodu. Pozdější však považují tuto účast za něco pohanského, neslučitelného s křesťanstvím a vylučují rod z přímé odpovědnosti, která se přesunuje na jednotlivce (srov. známý odstavec *Lex Salica de Chrenecruda*).¹⁰⁾

Někteří historikové, vycházejíce především z tohoto ustanovení sálského zákoníku, tvrdí, že odstranění krevní msty bylo dílem křesťanství. Jako v jiných případech jde i při tomto tvrzení o *quid pro quo*. Zaměňuje se průvodní, třeba silně akcelerující faktor za vlastní příčinu. Nelze pochybovat o tom, že se křesťanská ideologie pro své individualistické prvky stavěla proti mnoha zvyklostem staršího rodového zřízení. Na druhé straně však nemůžeme pominout skutečnost, že pro christianisaci byl nutný značně vyvinutý stav majetkové i třídní diferenciace. A mimoto řada barbarských zákoníků toleruje krevní mstu, i když se v nich jinak nepokrytě zračí prvky křesťanství.

Nové prvky přinesla do pokutového systému státní moc, projev to násilí nové vládnoucí třídy. Na státní aparát přešla řada trestních funkcí (tzv. *Friedlosigkeit*) a pokutový systém začíná sloužit jako prostředek k ochraně zájmů nové vládnoucí třídy. Zajímavý doklad o soudní pravomoci poskytuje Řehoř Tourský. Podle něho soudní pravomoc příslušela výhradně představitelům vládnoucích tříd (tj. biskupům a magnátům).¹¹⁾ Mimoto nám podobný obraz podávají i formulářové sbírky meroveckého období a konečně i v zákonících samých se setkáváme s ustanoveními, která obzvláště vliv státní moci při určování výše pokut. Nejnázornější svědectví se zachovalo v Ediktu Rothariho.¹²⁾ Jak se zde výslovně praví, zvýšil král Rothari systém pokut, aby odradil Langobardy od krevní msty. Mezi krevní mstou (*faida*, *Fehde*) a systémem pokut lze vyčíst přímo z textu tohoto zákoníku příčinný vztah (Rothari zvyšuje výši pokut *propter faidam postponendam*). V Liutprandových dodatcích¹³⁾ k ediktu Rothariho se ukládá rodičům, aby přijímali pokuty, byly-li poškozeny jejich dcery, protože těm nenáleželo právo krevní msty a nemohly být tedy účastny ani pokut.

Ve *Formulae Marculfi* narážíme na takovýto případ: Jakýsi N. se zavazuje k určitém povinnostem vůči své manželce (tato stránka formule nás zde nemusí zajímat) a jako důvod svého počínu uvádí „protože jsem tě získal únosem (*rapto scelere*) a tak jsem se nutně vystavil trestu smrti, avšak na přimluvu kněží a ‚dobrých‘ lidí jsem obdržel život . . .“. Zde je nadobčež zřejmo, jakou úlohu hráli *boni homines* a *sacerdotes* při regulaci trestních sankcí.¹⁴⁾

Vcelku lze tedy rozeznávat ve vývoji pokut tyto fáze: 1. Komposice (pokuta) byla původně záležitostí rodu a sloužila jako výkupné, jestliže se příslušníci druhého rodu zřekli výkonu krevní msty. 2. Na vyšším vývojovém stupni se placení komposice již nevztahovalo na celý rod rovnoměrně. Kromě toho příslušníci rodu

byli povinni přispět k placení viry teprve tehdy, jestliže pachatel neměl dostatek prostředků k její solvenci. 3. Povinnosti členů rodu se tak omezují na minimum, takže se z komposice stává v pravém slova smyslu trestní sankce proti viníkovi samému. Tu již nelze vystačit s nahodilými tarify pokut. Činí se pokusy o systemisaci pokut a jako základ pokutového systému se bere vira (wergeld), to jest plná hodnota svobodného příslušníka společnosti. Ta se pak dělí, neboť podle ní se určuje jednak „hodnota“ polbsvobodného a právně nesvobodného obyvatelstva, jednak i velikost samotných pokut pro jednotlivé delikty.

Uvědomíme-li si všechny tyto skutečnosti, shledáme, že vira stejně jako komposice neměla původně nic společného se společenskou diferenciací. Teprve později se v placení viry a pokut obrážela stavovská stránka třídní diferenciace. Nedá se tedy z diferenciace podle viry usuzovat jednostranně na vlastní diferenciaci ekonomikou. Nesmíme ovšem zapominat, že v raně feudální společnosti byl moment politický a stavovský nerozlučně spjat s momentem ekonomickým.

Dospíváme k závěru, že ze systému viry a pokut není možno vytvořit jediný prostředek pro poznání sociálního a ekonomického postavení obyvatelstva a že bylo pochybeno mínění oněch badatelů, kteří se snažili vymyslet jakousi aritmetiku, podle níž byly jednotlivé složky obyvatelstva jednostranně určitelné.

HOBÁ — MANSUS

Již v pojednání o viře se názorně ukázalo, že jednostranné měřítko právní nás nemůže přivést k plnému pochopení majetkové a třídní diferenciace. Je tedy třeba soustředit pozornost právě na ony znaky, v nichž se nám nabízí možnost uchopit hmatatelněji vnitřní majetkové i třídní rozrůznění jednotlivých vrstev společností. Do popředí našeho zájmu se tak dostávají některé specifické údaje tradičních listin. Ovšem již předem nutno konstatovat, že tradiční listiny nám mohou objasnit pouze jednu složku pozemkové držby. Mohou nás totiž dovést k zjištění, jaké kvality byl darovaný díl (zdali byl obhospodařován nevolníky či bez nevolníků). Podle charakteru donace učiněné darovatelem lze pak soudit na celkový ráz držby darovatele. Jeví se nám tedy jako rozhodující spíše prvek kvalitativní než kvantitativní. Pouze několik donací pak nám umožňuje učinit si přibližný úsudek o povaze pozemkové držby darovatele a pomáhá nám k zjištění, jak veliký byl asi jeho celkový pozemkový majetek. Na závalu však je to, že i v tomto případě je díkce tradičních listin velmi neurčitá. To, co se převádí do držení nebo vlastnictví církve, označuje se jako *pars hereditatis mee*, *aliquid de hereditate mea* a podobně. Jestliže se darovaná půda určuje blíže co do velikosti, děje se tak obyčejně v pojmech jako *mansus*, *hoba*.

Chceme-li tedy pochopit blíže povahu donací, musíme se především zaměřit na průzkum významu těchto pojmů. To přispěje k objasnění charakteru donací a umožní nám seznámit se s nezákladnějšími rysy pozemkové držby darovatelů.

Co znamená hoba nebo mansus? Jde zde o přežitek původního údělu občiníka, či je to již jednotka typická pro vnitřní uclnění velké pozemkové držby? Jaké bylo vlastnické právo k lánu? Konečně vlastní-li např. hobu či mansus svobodný Germán, jaký byl poměr mezi virou a lánem? To je komplex otázek, snad nejdůležitějších, které je nutno předem zodpovědět.

Musíme si nejdříve vyjasnit, zdali existovala souvislost mezi původním podílem svobodného občiníka a lánem. Zde se i starší bádání, pokud přistupovalo k problému kriticky, vyslovovalo v závěrech neobyčejně zdrženlivě.¹⁵⁾ Je to pochopitelné, neboť nelze nalézt terminologickou shodu mezi původním podílem občiníka, jak se s ním setkáváme v barbarských zákonících, a pozdějším lánem. Pro první pojem serazil v zákonících termín portio, sors, nikoli však hoba nebo mansus. Toho si byl plně vědom ze starších badatelů např. i Waitz, který jinak zdůrazňoval vývojovou kontinuitu mezi původním dílem občiníka a pozdějším lánem (hoba – mansus).¹⁵⁾ Termín hoba – mansus se stává běžný teprve později, a to v tradičních listinách. To by nebylo celkem na závalu, kdyby se dokázalo, že v tradičních listinách jde o svobodný lán, to jest o takový lán, který byl obděláván přímo svobodným Germánem. Prozkoumáme-li blíže materiál, shledáme, že v listinách skutečně narážíme na řadu zmínek týkajících se svobodného lánu. V poslední době velmi přesvědčivě na tuto souvislost poukázal sovětský badatel Něsychin. Vyvrací tak známou teorii buržoasního švýcarského historika Cara,¹⁶⁾ podle níž byl lán pouze součástí velké pozemkové držby. Svobodný lán je však možno dokázat i z jiných soupisů tradičních listin než svatohavelských, na které zaměřil pozornost Něsychin. Především ve známých tradicích loršských se mluví častokrát o darování lánu „cui super sedere videmur“ a konečně se podobná skutečnost dá ukázat i v tradičních listinách pro Weissenburg. Mimo to máme několik dokladů, z nichž vyplývá, že byl lán (mansus – hoba) obděláván přímo svobodným zemědělcem. V některých darováních se totiž výslovně vylučuje mansus indomnicatus.¹⁷⁾ V tradičních listinách svatohavelských narážíme na takovýto případ. Jakýsi Sighihar¹⁸⁾ dává r. 772 klášteru sv. Havla vše, co má ve vesnici Wolterdingen. Sovětský badatel Něsychin rozebral podmínky, za kterých byla tato tradice realizována. Sighihar si vymezuje předem půdu k doživotnímu užívání. To by ovšem nemuselo být přímo svědectvím toho, že sám půdu obdělává. Tato podmínka byla běžná i při darování učiněném feudálem, který vlastnil několik takových hob. (Obrat: ea racione ut tempus vite mee ipsam hobam post me recipiam et annis singulis exinde census solvam . . . je běžný skoro v každé donaci.) Stejně tak není ani důležitá výminka pro syna, kterému se zaručuje právo vykoupit darovanou hobu dvaceti solidy. Něsychin¹⁹⁾ však upozorňuje na jiné zvláštnosti tohoto Sighiharova darování, které činí jeho domněnku velmi pravděpodobnou. Předně hoba je předána bez poddaného obyvatelstva. Proti Něsychinovi by se ovšem dalo namítnout, že v řadě tradičních listin nejsou nesvobodní uvedeni, ačkoli se jinak dá zjistit, že příslušný dárce jimi disponoval. To se ovšem týká výhradně oněch listin, které se uchovaly pouze v opisech

v tradičních knihách. O této listině však bezpečně víme, že se uchovala v originále. Druhý důvod je neméně pádný. Sighihar se sám zavazuje, že danou hobu obdělá sám. Třetí důvod, který Něusychin udává, je už méně přesvědčivý. Vztahuje se na výši výkupu pro syna, která je enormní vzhledem k jeho možnostem. I když abstrahujeme od této poslední podmínky, je Něusychinova hypotéza, že šlo o svobodný lán, skutečně nasnadě.

Totéž je možno říci o svatohavelské listině hlásící se k listině z r. 827 (darování Hupertovo).²⁰⁾ Jakýsi Hupert převádí do vlastnictví kláštera sv. Havla hobu v osadě Rüdlingen. Hobu je opět bez příslušných nevolníků. Narážíme zde na typickou překarní držbu podmíněnou rekogničním poplatkem jednoho solidu. Možný výkup se udává dvaceti solidy. Důkazy, že ještě v době karlovske existovala svobodná hoba, dají se dále rozmnožit. Je ovšem nutno upozornit na to, že analýsa, která nám má dopomoci k určení svobodné hoby, musí přihlížet ke všem eventualitám a zvláště k takovým případům, kdy hoba patřila zdánlivě občiníkovi, ale fakticky již byla součástí velké pozemkové držby a nebyla obdělávána samotným jejím vlastníkem. V listinách bavorských máme takových případů několik.²¹⁾

Jakkoli se dá prokázat, ovšem jen ve výjimečných případech, že hoba představovala přímo podíl občiníka, který na ní sám pracoval, je na druhé straně zřejmé, že lán, tj. hoba nebo mansus (terminologie nás prozatím nemusí zajímat), vyskytuje se v pramenech jako součást velké pozemkové držby vůbec. Z pramenů dále vyplývá, že vlastnictví jednoho lánu představovalo případ skutečně ojedinělý. V době, kterou zkoumáme, byla již třídní diferenciaci na takovém stupni, že o nějaké jednotlé vrstvě občiníků nemůže být ani řeči, ba ukazuje se dokonce, že vnitřní diferenciaci měla vzápětí důsledky politické. Malí držitelé půdy, pauperisované vrstvy obyvatelstva, byli zbaveni práva účastnit se vojenské služby. Tak je třeba chápat dosah známých karlovských kapitulářů,²²⁾ které ovšem platí jen pro Neustrii a v nichž se určuje, že vojenskou službou jsou povinni pouze ti obyvatelé, kteří vlastní nejméně 3 až 5 lánů. Ti, kdož mají méně, jsou sice také povinni vojenskou službou, ale jaksi se kompensují a skládají, takže na 4 lány připadá jeden občiník vojenskou službou povinný. To je obsah tzv. *Brevis Capitulorum quam missi dominici habere debent ad exercitum promovendum*. Výslovně se zde konstatuje, že vojenskou službou je povinen ten, kdo vlastní 4 obsazené lány (*mansi vestiti*). Kdo má pouze tři, tomu nechť vypomůže onen, kdo vlastní pouze jeden lán.²³⁾ Konečně se doplňují i oni držitelé lánů, z nichž každý vlastní dva mansy.

Bylo by ovšem mylné, kdybychom se domnívali, že tato diferenciaci je produktem doby karlovske. Majetková stejně jako třídní diferenciaci předpokládá dlouhý vývojový proces. Ten však můžeme pro nedostatek pramenů merovejskeho údobí rekonstruovat pouze částečně.

Pozastavme se nyní u poslední otázky týkající se držby lánu, otázky přímo terminologické. Je možné ztotožňovat termíny hoba a mansus či jsou mezi oběma obsahově odlišnosti, které mají vliv na jejich význam? Nekladli bychom tuto otázku, kdyby se

nestala v jistém smyslu přímo ústředním bodem celého bádání. V právní literatuře se ustálilo takovéto rozlišení. Hoba je starší, mimoto jde při ní o vlastní germánský termín, jehož etymologie je nejistá. Naproti tomu s termínem mansus setkáváme se až v 7. století. Od té doby jsou oba názvy totožné. Právní škola minulého století si vlastně nekladla otázku, zdali jde o hoba nevolnickou či svobodnou.²⁴⁾ Ještě u Brunnera neznamenal mansus nic jiného než překlad staršího německého hoba.

Jakkoli lze souhlasit s Waitzem a Brunnerem v tom, že pro pozdější dobu jsou oba pojmy ekvivalentní, nelze totéž plně tvrdit pro dobu raně karlovskou. Na tuto významnou skutečnost upozornil Lütge rozbořem známého Breviarium Lulli z listin kláštera ve Fuldě. V témž registru se vyskytují hoby a mansy v poměru 420 : 290. Lütge²⁵⁾ dokázal, že všude tam, kde narazíme na pojem mansus, jde o majetek královský anebo klášterní. Z toho sice nevyvozuje, že by se termínem mansus označovala půda králů nebo klášterů (nikoli tedy půda světských feudálů), ale tvrdí, že mansus ukazuje na bližší spojitost s centrem velké pozemkové držby, řekněme přímo k dominikálu. Hoba by tedy označovala půdu beneficiální, naproti tomu mansus půdu takovou, jejíž bezprostřední držitel je v přímé poddanské závislosti. Domnívám se však, že Lütge chápe přece jen tyto souvislosti příliš exklusivně a lpí na příkrém rozlišení mezi tzv. terra salica a terra beneficiata. Prakticky ovšem nelze z pramenů vyčíst nějakou zvláštní rozdílnost mezi oběma druhy pozemků, jde zde spíše o možnost využití výtěžků půdy, a ne o vlastní organisaci, jak si Lütge ještě po vzoru starší germanistiky představoval. Mimoto termín mansus často kolísá i významově. Právě v tomto jevu, kterého si již povšimli badatelé minulého století, lze spatřovat průvodní zjev formování a ustavování velké pozemkové držby, jejíž integrální součástí mansus později skutečně byl. Tedy ani pro jednotlivé oblasti nelze provést nějaké přesné bližší rozlišení. Je zde spíše terminologická a významová neustálenost, která není v raně středověkých dějinách nějakou zvláštností.²⁶⁾

Konečně je nutno upozornit ještě na jeden důležitý fakt, že totiž nevolník, který měl příslušnou hoba v držení, byl pravidelně označován termínem servus. Je nutno připomenout to zvláště proto, že se v buržoasní literatuře především na základě formálních rozborů listin došlo k názoru, že počet nevolníků, kteří seděli na lánech, neodpovídal počtu těchto lánů. Při tom se zcela mechanicky pod nevolníkem rozuměl i otrok, v pramenech obyčejně mancipium. Tak Dopsch říká přímo: „Velmi často se setkáváme s tradicemi, jimiž byl darován větší počet lánů i s mancipií, aniž přitom jejich počet odpovídal počtu hob; je jich buď více, nebo méně. Není tomu tedy vždy tak, že by jednomu lánů odpovídal jeden poddaný a že by lán byl vždy statkem nevolníka a jeho rodiny. Již v době karlovské je častý případ, že na jednom lánů sedí jeden nebo několik nevolníků.“²⁷⁾ Dopsch se přitom odvolává na příslušný listinný materiál kláštera ve Fuldě. Je nepochybné, že takovéto kladení otázky má nesmírný význam, neboť kdyby měl Dopsch pravdu, dalo by se mnohem bezprostředněji usuzovat na majetkovou diferenciaci mezi nevolníky

již v době raného feudalismu. Něco podobného měl na mysli i Graus, když ve svých Dějinách českého lidu tvrdí: „Srovnáme-li počet darovaných osob s počtem darovaných popluzí, polí, údělů, můžeme se snadno přesvědčit o tom, že si obě čísla nekorespondují.“ Z toho lze přisvědčivě usuzovat na to, že někteří poddaní byli darováni církvi s větší vůdou, jiní s menší.²⁸⁾

Podíváme-li se však na příslušné listiny pod jiným hlediskem než statistickým (tj. mechanicky kvantitativním), je nám již na první pohled nápadné, že se s podobným jevem setkáváme ve třech listinách, ve kterých se nám dárce objevuje jako větší držitel půdy. Zde pak nerozhoduje jenom číselný poměr, nýbrž je nutno se ptát, zdali můžeme přímo z listinných údajů vyčíst společenské postavení jednotlivých nevolníků. Běžná formulace je pak obyčejně tato: . . . colonia una et mancipia his nominibus (např. Bitterauf, Traditionem des Hochstifts Freising č. 346) nebo: . . . unam coloniam cum mancipiis, po případě jsou mancipia uvedena v pertinenční formulí (např. Bitterauf č. 7 – mancipia servos liberos tributales).

Tento vztah se ještě lépe ozřejmí, vezmeme-li v úvahu ony tradice, jimiž jsou mancipia předána bez půdy. (Např. v listině z r. 822 jakýsi Deotpald²⁹⁾ a jeho bratr Erchanpald darovali kostelu šest mancipií.) V tomto příspěvku nám sice nejde o to, abychom se zabývali postavením mancipií, ale přesto se musíme pozastavit u otázky, zda se počet darovaných mancipií a lánů skutečně kryje, a co navíc, zda vůbec byla mancipia darována ve vztahu k půdě. Náznorný příklad nacházíme v listinách kláštera Fuldy (listina č. 451), kdy jakýsi hrabě Hanno daruje Fuldě 53 mansů, 14 mancipií. Je nutno si vůbec uvědomit, že díkce listin je příliš volná, než aby nám poskytla možnost soudit na přímou souvztažnost mezi počtem lánů a mancipií. Je-li darováno více mancipií, pak obyčejně nikde nenacházíme zmínku o tom, že by mancipia měla v držení jisté pozemky, jak tomu bývá u servů. Lépe nám postavení mancipií objasňují dvě listiny z freisingenského kartuláře. Z r. 806 se nám uchovala listina, noticie, v níž je zaznamenán rozsah tradice, podle které synové hraběte Droanta darovali po jeho smrti freisingenskému klášteru „coloniam vestitam cum mancipiis et cum propriis rebus“.³⁰⁾ Z textu listiny názorně vysvitá, že lán byl v držení jakéhosi Suarzoaha. Jeho vztah k lánu je však zaznamenán velmi neurčitě, sám je označen jako homo. Mimoto synové hraběte dávají darem ještě jednu kolonii, kterou měl v držení Degonolt, s mancipií, která jsou rovněž k dispozici Degonoltovi. O Degonoltovi se dá předpokládat, že to byl kdysi svobodný občaník, který se stal úročním rolníkem a kterému byla zaručena možnost vykoupit se. Druhý příklad je méně určitý (Bitterauf č. 75). Mluví se v něm o donaci mancipií, která jsou jednak k dispozici bezprostřední, jednak jsou usídlena ve villách. Obdobný příklad, jako byla uvedená tradice kláštera ve Freisingen, poskytuje nám listina kláštera Hersfeldu.³¹⁾ Jakási Retun vybavuje klášter mohutným komplexem pozemků a dává mimo jiné ještě navíc patnáct rodin litů a patnáct rodin servů. K tomu pak připojuje třicet hob a dodává: „Et si illae huobunnae plene non sunt in Burgdorf restituentur in ordon.“ Jsme zde svědky

vytváření nových hob. Ačkoli zde jde o darování litů a servů, u nichž jsme jinak zvyklí na držení příslušných hob, je zřejmé, že se přímá závislost mezi nevolníkem a půdou teprve vyhraňovala. Nelze tedy soudit, že by souvislost mezi mancipii a lány byla převážně taková, že by nějaká mancipia patřila bezprostředně k lánu. Pokud tomu tak zdánlivě bylo, byla mancipia k dispozici příslušného nevolníka anebo polosvobodného držitele a sloužila mu jako čeled.

V předcházejícím rozboru jsme zjistili, že se nám v pramenech tohoto období objevuje lán převážně již jako součást velké pozemkové držby. Položme si nyní otázku, jaká byla sociální a hospodářská podstata lánu. Ponecháme-li stranou některé terminologické nejasnosti, objeví se nám struktura lánu takto. Lán se skládá z domu, pak z nejbližších pozemků k domu přínaležejících (zahrady), dále z vlastních polností včleňujících se do trojpolního systému celé osady a konečně z podílu na marce. Starší badatelé správně poukázali, že zde jde o jednotu organickou. Vyplyvá to především z pertinenčních formulí, jimiž se vymezuje rozsah lánu a jeho složení. Na druhé straně však se v některých donacích setkáváme s úkazem, že hoba (mansus) nebyla darována celá, nýbrž pouze její část. Např. v listině svatohavelské č. 127 jakýsi Perahtold, který jinak vlastnil půdu na několika místech a který disponoval i vlastním kostelem, činí klášteru rozsáhlé darování a v listině se mimo jiné uvádí, že v osadě Möhringen daruje dvě části hoby a část mlýna (duas partes de una hoba et una de parte de uno molendino). Zde již je nadobýčej zřetelná podstata lánu. I když se v tradiční listině mluví o rozdělení ve smyslu vlastnickém, nejde plně o rozdělení, které by se uskutečnilo fakticky. Lán zůstával v pravém slova smyslu celistvou jednotkou tak, jako jím zůstával mlýn.

LÁN A PERTINENČNÍ FORMULE

Většinou se pertinenční formule vztahují na svobodná darování. Přesto však v listinách narážíme i na takové pertinenční formule, které se bezprostředně vztahují k nevolnickým lánům. Tak např. ve svatohavelské listině č. 172 z r. 802 převádí jakýsi Hobubert a Witger svatohavelskému klášteru nevolnický lán se vším, co náleží k této hobě (cum omnibus quae ad ipsam hobam pertinent cum ipso servo et omnibus suis vel cum adjacentiis suis). Tato hoba pak měla přejít do překárního držení u výše zmíněného bratra. Podobné případy nacházíme i v listinách pro Weissenburg. Zaznamenává se zde předání několika hob a tyto hoby se označují jako hoba vestitae. Podobně je tomu i v listinách bavorských, např. pro klášter Mondsee. V listině CXXXIV z r. 829 dává větší držitel půdy část ze svého majetku a jednu hoby. V tradici se pak opakuje hobia una in loco cum domibus edificis cum curtiferis, cum unadris capis, terris arabilis, tam cultis quam incultis.

Lze tedy snadno dokázat, že se pertinenční formule nevztahovala jen na svobodné úděly, nýbrž že se jí vyjadřovala i příslušenství nevolnického lánu. Je to úkaz,

kteřý nepochybně souvisel s charakterem trojpolního hospodářství, jehož počátky jsou zřejmé již v raném feudalismu.

Lán se nám obyčejně jeví jako část velké pozemkové držby a ten, „kdo na lánu sedí“, je k svému pánu v poměru poddanském. V tradičních knihách však narážíme jen na několik dokladů, z nichž by se dalo vyvozovat, že vztah držby je povahy beneficiální. (Tak např. v tradičních listinách pro Weissenburg XLI darování Gerbonovo. *Illa hoba quam mandalharius tenet mea parte.*)

Není ovšem vyloučena i možnost, že řada těchto pozemků propůjčených v beneficium nebyla bezprostředně obdělávána novým jejich držitelem.

Středověcí právníci si nebyli jisti, jak mají vyjádřit právní stav rolníka, který náležel k mansu a který vlastně vytvářel součást mansu. Obvyčejně se tento poměr formuloval jako držba (*possessio*). (K této otázce se však ještě vrátíme.)

Jestliže se v pramenech mluví o tzv. celém lánu *hoba integra*, je pochopitelné, že lze k němu počítat obyčejně i nevolníka. Z toho vyplývá závěr: v tradičních knihách se setkáváme s lánem (*hoba, mansus*) jako s jednotkou velké pozemkové držby.

O VZTAHU VIRY A LÁNU

Problematiku možno formulovat takto: Byla výše viry závislá na velikosti lánu? Určovala se bezprostředně jeho obsahem? V jistém směru jsme již vlastně dali odpověď, když jsme se pokusili vylíčit vznik viry a pokutového systému z krevní msty. Zde se ukázalo, že v podstatě bezprostřední souvislost mezi pozemkovou držbou a virou neexistuje, lépe řečeno, že z něho nelze viru vyvozovat. Přesto se však právě ve starší právní literatuře tradoval názor, že výše viry odpovídá velikosti pozemku, že tedy svobodný Germán, dopustil-li se hrdelního zločinu, mohl se vykoupit odstoupením svého pozemku. Tak ještě formuluje tento názor H. Brunner: „Při rovnosti *wergeldu* svobodných (*Gemeinfreien*) připadá v úvahu i rovnoměrnost ve vlastnických vztazích, souvislost mezi velikostí majetku a virou.“³²⁾ Brunner se přitom odvolává na známou verzi z langobardského zákoníku Ediktu Rothariho,^{32b)} kde se třikrát vyskytuje obrat, z něhož se dá usuzovat na souvislost mezi virou a pozemkovou držbou, respektive i sociální kvalitou příslušného člena společnosti.³³⁾ Dále se nabízí několik srovnání se svatohavelskými listinami, v nichž se stanoví výše výkupu příslušnou částkou viry. Přihlédneme-li k pramenům blíže, zní nejpersvědčivěji výrok Ediktu Rothariho, zákoníku, který obráží nejstarší poměry Langobardů a v mnohém připomíná ještě méně vyvinuté právo severské; obrat *componat qualiter in angarthungi* (tj. pozemkového majetku) staví se do jedné souvislosti s *qualitas personae*. Ovšem z jednoho ustanovení, byť sebestaršího, nelze činit všeobecné závěry. V pozdějších pramenech se nepochybně vztah mezi virou a držitelem půdy uvolňuje a stává se náhodný. Nelze z něho tedy vyvozovat dalekosáhlé závěry, které konec konců odporují ostatním údajům známým o diferenciaci držitelů, především údajům vlastních tradičních listin. V nich všude narážíme na

držitele půdy, kteří disponují řadou hob. Konečně přihlédneme-li blíže k materiálu, shledáme, že pomocí viry vykupovali své podíly právě oni držitelé, kteří disponovali několika lány. V tradičních listinách kláštera Weissenburgu je doložen tento fakt třikrát.³⁴ Ve všech případech jde o držitele pozemků, kteří nejenže disponují vlastnickými pozemkovými úděly na různých místech (*per diversa possidentes*), nýbrž i disponují vlastními kostely. Právě na příkladě listin weissenburských dalo by se spíše dokázat, že vira malého feudála odpovídala vlastně viře „středního“ (*medianus* z *Pactu Alamanorum*). Zajímavá je po této stránce listina (č. 143), o které pojednával již Zeumer a Brunner. Podle ní převádí jakýsi Warinus svůj majetek klášteru sv. Havla. Daruje mezi jiným 5 hob ve vesnici Wurmlingen s výjimkou oné, kterou sám obdělává (*hobas V excepto ea que in usus proprios colore videtur*). Přitom si vymíňuje užívání za jakousi roční činži (*ut annis singulis census exinde solvam hoc est una maldra de chernone et XV siclas de cervisa et una friskinga saiga valente*). Dále si vyhrazuje právo vykoupit zpět pozemky za 160 solidů. Tento obnos, jak známo z *Lex Alamanorum*, rovná se viře. Totéž platí o listině (č. 135), podle které biskup Agino a opat Werdo propůjčují jakémusi Peratholdovi pozemky na 27 místech. Perathold má právo vykoupit pozemky 130 solidy. Kdyby však umřel a jeho syn, měl v úmyslu tyto pozemky získat nazpět, zvyšuje se výkup na roveň viry (*hoc faciat um uno weregeldo*). Podobně hrabě Chadaloch daroval r. 817 (č. 228) sv. Havlu pozemky na 13 místech. Vymíňuje si právo výkupu za 50 solidů, pro svého syna však v hodnotě viry. (Sám Brunner se v poznámce vyjadřuje o své koncepci skeptičtěji než ve vlastním textu.)³⁵

Nebudu zde uvádět další příklady, protože ty byly konec konců dostatečně prodiskutovány v historické literatuře a nemá smyslu opakovat to, co již bylo řečeno. Složitosti problémů vyplývajících ze samotného materiálu byl si konečně plně vědom již Inama Sternegg, který o tom říká: „Bylo by ovšem přípustné předpokládat, že vira odpovídala hodnotě lánů. Tak by bylo možno soudit na stejnou velikost pozemkového vlastnictví jednotlivých stavů. Tak tomu ovšem fakticky není.“ Konečně se nedá podle starších pramenů předpokládat, že by se určení viry řídilo vlastnickým momentem. To naprosto odporuje všemu, co jsme zjistili o jednotlivých etapách viry vcelku. Musíme se tedy přiklonit k názoru, že vira, pokud figuruje jako částka, kterou se má uskutečnit zpětný výkup v listinách 8. a 9. stol., plní pouze funkci pevné částky při přepočítávání. Že se s virou konečně počítalo jako s jistou pevně danou jednotkou, o tom svědčí dvě listiny okruhu svatohavelského. Jakýsi hrabě Gerold převádí to, co má, sv. Havlu a vymíňuje si za určitou činži užívání toho, co převedl. Přitom si stanoví podmínku, že může vykoupit darované pozemky třemi virami (*et si aliquando ipsas res redimere voluero tunc licet mihi redimere cum wergeldo tres*). V druhé listině, která je vřazena do formulářové sbírky (*Collectio Sangallensis*), vymíňuje si pro dědice možnost vykoupit lán třetinou viry.³⁶

VELIKOST LÁNU

Řada badatelů v minulém století se snažila stanovit, jaká byla velikost lánu. Waitz a Landau³⁷⁾ předpokládali, že průměrná velikost hoby kolísala mezi 20 až 40 jitry. Pro to konec konců nacházíme doklady i v oblasti alamanské: v jedné listině z 2. poloviny 9. stol.³⁸⁾ se ztotožňuje hoba se 40 jitry. (Unam hobam hoc est 40 iugera.) V jiné listině vřazené do kartuláře kláštera Fuldy ztotožňuje se s 30 jitry orné půdy. Ovšem předpokládat nějakou stabilitu ve velikosti lánu je nemožné. Našly by se dokonce případy, kdy hoba obnášela méně než 20 jiter.³⁹⁾ Teprve později, v době, kdy se upevňuje feudální pozemková držba, především pak v době kolonisační, lze počítat s pevnější vyhraněností lánu. Tehdy však už skutečně převládl moment organizačně technický nad momentem sociálním. Někteří badatelé šli tak daleko, že se snažili vypočíst cenu lánu. Inama⁴⁰⁾ ohodnotil lán 60 solidy, tedy asi třetinou viry. Jsou-li Inamovy propočty správné, dostává se nám nového pohledu na zhoubnou úlohu pokut, na kterou již upozorňoval Waitz a která měla takový význam při procesu znevohnění dosud svobodných občanů.

PERTINENČNÍ FORMULE

Starší právní škola považovala pertinenční formuli v podstatě za ryzí formulář, který se libovolně opakoval, a nepřičítala jí pro jistou stereotypnost větší důležitosti. Teprve novější historiografie obrátila na pertinenční formuli zaslouženou pozornost. Šla dokonce tak daleko, že se snažila údaje v pertinenční formuli obsažené zpracovat statisticky. Ovšem tato metoda statistického vyjádření je fakticky nemožná, mimo jiné proto, že materiál, který máme k dispozici, je neúplný. Třebaže marxistická historiografie tyto metody po zásluze odmítla, přesto na druhé straně je její snahou plně údajů v pertinenčních formulích využít. Přes zdánlivou vnější formulářovou stereotypnost lze totiž objasnit mnohé, co je v samotné dispozici listiny vyjádřeno neúplně.

Již jsme měli příležitost zmínit se o tom, že se pertinenční formule ani obsahově, ani formálně neshodují. Lze se tedy přiklonit k názoru, který zastávali někteří historikové (např. Wopfner),⁴¹⁾ že pertinenční formule nám může sloužit jako pomocný prostředek pro bližší charakteristiku darovaného majetku. Písaři nepostupovali natolik schematicky, aby zařadili do pertinenční formule např. i ony předměty, které ve skutečnosti darovány nebyly. Na druhé straně však podrobnější výzkum pertinenční formule ukázal, že v ní někdy byly darované předměty opominuty. Nejčastěji se tak stává v případě otroků (mancipií). Abychom nezůstali pouze u abstraktních úvah, uvedeme konkrétní případ z listin kláštera ve Freisingen. V lednu 814⁴²⁾ daroval kněz Starcholf a diakon Hatto kostelu ve Freisingen pozemek na 4 místech s výjimkou 6 polí a louky. Pozemky darované klášteru pak přijal nazpět v beneficiální držení. O celém aktu byla pořízena noticie, která končí vy-

jmenováním svědků. Náhle je však v závěru zmínka o darovaných otrocích, o nichž se ve vlastním textu příslušně pertinenciální formule nemluvilo. Ovšem v obyčejných disposičních listinách lze někdy narazit na fakt, že zdánlivě neutrální formule – darování bez mancipií – ukáže se v jiné souvislosti jako darování většího držitele půdy.

Všechno to je myslím velmi dobré poučení pro ty, kdo si myslí, že je možné zkoumat listiny izolovaně, aniž se přihlédne k celku diplomatického materiálu.

Sledujeme-li po stránce diplomatické vývoj pertinenciální formule, zjišťujeme, že se v pozdějších listinách zjednodušuje a do jisté míry i stereotypisuje. Všechno to souvisí s úpadkem listiny v 9. a zvláště v 10. století. Přes tyto nedostatky pertinenciální formule, vyplývající přímo ze způsobu zlistinění, může nám její rozbor pomoci při rekonstrukci součástí podílu (zahrnuje příslušná obytná stavení, dvorce, ornou půdu, luka a konečně i podíl na marce). Že skutečně v takových případech šlo o účast na marce, ukázal již Wopfner⁴³⁾ rozbořem jedné svatohavelské listiny a jedné svatohavelské formule. Ovšem je nutno se vyvarovat toho, abychom jen na základě jednoho znaku vyvozovali z pertinenciální formule bezprostředně občinnou komunitu. Konečně termíny, které se v pertinenciálních formulích velmi často vyskytují, jako fines, confinium, termini, jsou mnohoznačné, takže se z obratu pertinenciální formule nedá usuzovat, že šlo o občínika.

Všechno, co jsme doposud uvedli o pertinenciální formuli, vydává svědectví o jednom, že totiž při zkoumání třídní diferenciaci, jak se nám jeví v listinách, jsme velmi často na rozpacích, kam příslušného držitele půdy zařadit, zda šlo o svobodného občínika či malého feudála či držitele připoutaného k půdě jistými formami závislosti. Pokud jde o první případ, tj. vlastnictví občíníků či světských feudálů, je možno říci, že se dosavadnímu bádání nepodařilo ještě rekonstruovat ani v jednom případě velikost jejich pozemkové držby, protože z většiny tradičních listin nelze vyčíst, o jakou část darovaného majetku šlo, a i v oněch případech, kde je celková držba tradenta evidentní, není vytčena velikost vlastního podílu.

Nejdále se podle mého názoru dostal švýcarský historik Caro⁴⁴⁾ metodou tzv. regionální statistiky. Caro postupoval takto: Roztřídil předně listiny podle žup, kterých se týkaly zmínky o parciální nebo plné donace. Přitom rozlišil ty tradice (donace), které byly bez mancipií, od oněch, jimiž se mancipia převáděla společně s půdou. Dále se pokusil metodou genealogického výzkumu zjistit, kolik příslušných převodů bylo realizováno z jednoho rodinného alodu. Tento postup naše znalosti značně rozšiřuje, avšak neodstraňuje v plné míře základní překážky stavějící se v cestu zjištění, jaká byla velikost celkové držby u jednotlivých příslušníků společnosti. Caro spíše seřadil, utřídil a především lokalisoval údaje tradičních listin.

V dalších příkladech se pokoušíme zjistit stupně třídní diferenciaci na základě organické kombinace všech hledisek a všech pramenů, které máme k dispozici. Teritoriálně se zaměřujeme především na oblast jihoněmeckou.

Protože se naše studie zabývá údobím přechodu od společnosti prvobytně po-

společné k feudalismu, nutně musí stát ve středu pozornosti otázka, jak se jeví v pramenech naší oblasti třída oněch svobodných, pro které je, jak známo, v pramenech ražen termín *liberi* – *ingenui*.

LIBERI – INGENUI

Mohlo by se namítnout, že rozbor třídní diferenciacce je třeba začít postavením vlastních feudálů, t. j. postavením příslušníků té třídy, která si postupně monopolisovala vlastnictví půdy. Ale skutečnost, že tato feudální šlechta v pramenech nepřevládá, že se na ni nevztahuje většina ustanovení zákoníků (příslušné partie bavorského zákoníku tvoří výjimku),⁴⁵⁾ zrazuje nás od tohoto postupu. Mimoto uvidíme, že v této době, kdy společenské poměry v sobě ještě nesou stigma přechodu, neustálenosti, je možné předpokládat, že se vládnoucí třída z bývalých občinců vlastně teprve konstituovala. Budeme mít možnost ověřit si tento závěr na neščíslných dokladech.

Započneme analýsu charakteristikou některých všeobecných znaků, které se vztahují k vrstvě svobodných. Předně termín *ingenuus* slouží jako pojmenování plnoprávné vrstvy ve všech merovejských zákonících. V *Lex Salica*⁴⁶⁾ tvoří *ingenui* nejvyšší stav, nad nímž stojí pouze příslušníci královské družiny.⁴⁷⁾ Stojí za to uvést i příslušná pojmová synonyma. *Ingenuus* je v *Lex Salica* ztotožněn „s barbarem žijícím podle franského zákoníka“ (*barbarus qui lege salica vivit*).⁴⁸⁾ Někdy se pro něho rází termíny *homo francus*. Z této terminologie vyplývá, že se *ingenuus* vztahuje pouze na kmenového příslušníka (v užším slova smyslu sálského), později pak i na příslušníky ostatních barbarských kmenů, nikoli však na římské obyvatelstvo, neboť *Romani possessores* jsou otaxováni virou 100 solidů. *Vira* tedy nevyjadřovala ani po franském záboru Galie třídní odstupňovanost v pravém slova smyslu. Přísně stavovský charakter *ingenua* vyplývá i z toho, že zákoník trestá sňatkovou mesalianci mezi svobodným a otrokem neobyčejně ostře, dokonce přísněji než římské právo. Svobodnou příslušnici, která by si vzala za manžela otroka, očekával trest smrti, otroka pak ukřižování. Stejně např. únos, který spáchá *puer regis*,⁴⁹⁾ považuje se za hrdelní zločin.

Jako další právní znak pro vrstvu svobodných lze uvést systém trestů, kterým byli podrobeni. Svobodný je za přečiny pokutován, kdežto polosvobodné obyvatelstvo a otroci podléhají krutým trestům tělesným.⁵⁰⁾ To jsou dva základní znaky, jimiž se vyznačuje vrstva svobodných v sálském zákoníku. Svobodný však neměl, jak vyplývá z četných ustanovení, která jsme již prozkoumali, volné právo disposiční nad svými nemovitostmi. Teprve pozdější kapituláře, přízpusobující sálské právo novým poměrům, obsahují příslušná ustanovení, která odstraňují zábrany původního rodově občinného charakteru. V úvahu přichází především známý kapitulář z r. 819 (ze série *Capitularia legi salica addita* v dodatku k *Lex Salica*), který povoluje volné právo disposiční v zájmu církve – tradici.⁵¹⁾

Také v ribuárském zákoníku narážíme na stejné znaky (plná ochrana virou 200 solidů; ostře se stíhá únos svobodného za hranice – třikrát vyšší pokuta než za zabítí). O svobodném Ribuárovi se předpokládá, že je plně odpověden za činy svých otroků. Konečně stejně tomu bylo i v sálském zákoníku. Mimoto zákoník již připouští u svobodných možnost disponovat nemovitostmi, stejně jako jim zaručuje účast na soudu a vojenské službě.

Shrneme-li tedy znaky, jimiž se vyznačuje „svobodné obyvatelstvo“ (mějme na paměti, že jde prozatím o znaky vnější), dospějeme k těmto závěrům: a) svobodný je chráněn plnou virou, b) jeho vira se bere za základ pro trestní komposice, c) má jistá práva disposiční, d) účastní se politického života, e) má právo vstupovat ve sňatek, f) může vlastnit i otroky. Tento poslední znak naznačuje již možnost diferenciaci svobodného obyvatelstva. Na druhé straně však z nejstarších zákoníků a právních pramenů jiné povahy vyplývá, že svobodný byl ještě účasten výrobního procesu. Je tedy nutno např. v době, kdy byl sepsán sálský zákoník, představovat si svobodného Franka jako rolníka-občíníka.⁵²⁾

Tolik, pokud jde o vymezení svobody v zákonících doby merovejské. V oblasti jihoněmecké máme z 8. století zbytky tzv. Pactu Alamanorum. Proti jiným zákoníkům tohoto období má Pactus Alamanorum jisté zvláštnosti, rozlišuje totiž podle viry i jednotlivé vrstvy v třídě svobodných. Jsou to tzv. minofledi (vira 160 solidů), mediani (vira 200 solidů) a meliorissimi (primi Alamanorum).⁵³⁾ V dodatcích se pak shrnují všechny 3 skupiny svobodných pod termínem ingenuus. Bohužel v Pactu Alamanorum chybí bližší určení rozdílů jednotlivých vrstev, Pactus má povahu předpisů trestních. Waitz⁵⁴⁾ se snažil dokázat, že vlastní svobodní občíníci jsou tzv. mediani, kteří se nám jeví jako vlastníci půdy, kdežto minofledi podržují pouze svobodu právní, když pozbyli svobody ve smyslu ekonomickém. Naproti tomu Dahn a Brunner⁵⁵⁾ vidí v nich svobodné rolníky. Brunner si přitom vypomáhá srovnáním se sálským právem a předpokládá, že toto rozlišení souviselo přímo s recepcí termínů z oblasti sálské. V termínu mediani pak spatřuje větší držitele půdy, kteří nehosподаřili sami, nýbrž používali jako pracovní síly závislého obyvatelstva. Konečně meliorissimi se nám jeví jako rodová šlechta.

Brunnerovo bližší určení jednotlivých vrstev obyvatelstva zůstává však hypotézou. Pokud jde o domněnku, že termíny jako mediani a minofledi byly převzaty z oblasti sálského práva, dalo by se namítnout, že se termín minofledus vyskytuje teprve v dodatečném kapituláři v sálském zákoníku, ve známém ustanovení (běžném ovšem i v jiných oblastech), v němž se určuje, jak si mají počínat sousedé, jestliže se nalezne mrtvola mezi dvěma obcemi. Složitý obřad zde nebudeme popisovat. Pro nás je důležité pouze ustanovení, že ti, kteří patří přímo do skupiny lepších (meliores), mají se očistit přísahou za přítomnosti 65 přísězných. Střední svobodní (minofledi) pouze patnácti. Domnívám se, že tu jde o úkaz paralelní a že v oblasti sálského práva došlo k diferenciaci mezi sálskými občíníky, která se nám jeví nejen ve vztahu k majetku, nýbrž vyplývá i z celého jejich postavení. Nešlo tedy o přímý

diktát ani o recepci. Ostatně v *Pactu* se setkáváme se starším zvykovým právem. A mimoto shoda není úplná, neboť v příslušném kapituláři k sálskému zákoníku chybí třetí vrstva meliorissimi.

Ponecháme-li stranou hypotézu, že šlo o přímou recepci sálského práva, narážíme na fakt, který v pozdějších zákonících, majících již zcela jinou provenienci (ve vlastním *Lex Alamanorum* a *Lex Baiuvariorum*), nedošel tak jasného vyjádření, pokud jde o společenské postavení v celém komplexu vztahů.

Při rozboru *Pactu Alamanorum* byli jsme ovšem nuceni omezit se na řadu do-
mněnek. Mnohem více údajů nám podává o svobodných *Lex Alamanorum*. Svobodný se zde označuje termínem *liber*. V prvním odstavci *Lex Alamanorum* se uvádí, že *liber* – svobodný má právo disponovat svým majetkem (možnost tradice církvi, o níž už byla řeč).⁵⁶ Že však tohoto svobodného nelze pokládat za příslušníka rodové obcí, o tom svědčí dále všechna ustanovení dotýkající se práva dědického.

Na druhé straně je nutné někdy pod *liber* rozumět propuštěnce. V odstavci 17 se praví výslovně: *De liberis, qui ecclesiam dimissi sunt liberi*. Staví se tedy *liber* alamanského zákoníku na roveň s propuštěncem (*libertus*) zákoníku říbuárského. Konečně o tom, že se řada svobodných již octla v ekonomické závislosti, svědčí odstavec 8: „Jestliže církevní svobodný (*liber ecclesiae*), jehož nazývají kolónem, byl zabit, je zapotřebí platit za něho jako za ostatní Alamany.“ (*Sicut et alii Alamani ita componatur.*) Je tedy víra stejná, ať už jde o svobodného a ekonomicky nezávislého nebo svobodného, avšak ekonomicky závislého.

Vnucuje se nám první závěr. Pojem svobody (*liber*) se stává labilní. Dochází k jakési diskrepanci mezi postavením právním a postavením ekonomickým. Že nelze plně ztotožňovat kategorie svobodných ani po právní stránce, o tom podává důkaz 18. odstavec alamanského zákoníku, jímž se ustanovuje, že svobodná, propuštěná na svobodu (*libera dimissa per cartam aut in ecclesiam*), provdává-li se za nevolníka, sama podlehe znevolnění (*ecclesiae ancilla permaneat*). Naopak, učiní-li tak svobodná příslušnice kmene (*libera alamana*), je jí povoleno zrušit sňatek, jestliže se jí nechce vykonávat úkony nevolnice (*et servitium opus ancillae contradixerit, abscedat*). Děti však, to si církev výslovně zajišťovala, zůstávaly nadále nevolníky. O tom, že hranice mezi jednotlivými vrstvami byly v pohybu (což podává nevyvratitelné svědectví o rozkladu starých občinných forem a o vlastní diferenciaci uvnitř obcí samé), můžeme uvést jako doklad odst. 23. Církevním kolonům se ukládá (*liberis autem ecclesiasticis*) odevzdávat příslušné dávky a konat služby, které jim uloží *iudex* (v našem případě jde o činitele klášterní správy) anebo jak stanoví zákon (*et opera quidquid eis inposita fuerit secundum mandatum et quomodo lex habet*). Nesplní-li tento požadavek, jsou potrestáni 6 solidy. Tudíž i ze zákoníku vyplývá, že svobodní upadali v závislost na velkých držitelích půdy a přijímali řadu povinností. To vše se nám blíže objasní, až se dostaneme k závazkům, které lze vyčíst z jednotlivých tradičních listin. Zdalí povinnosti těchto svobodných se přibližo-

valy povinností poddaných, o tom se ze zákoníku nic pozitivního nedovídáme. Z listin se však ukáže, že tu šlo o povinnost jiného druhu, a že svobodní platili především v naturáliích. Ostatně v době, kdy probíhal mohutný proces znevolnění, narážíme na řadu mezistupňů závislosti. To není náhodné. I později se setkáváme s úkazem, že neexistovala nějaká jednodušší masa pracujícího obyvatelstva.

Že obvykle právní závislost šla postupně za ekonomickou, to vyplývá např. z odstavce 38 alamanského zákoníku. V odstavci se vyslovuje zákaz nedělních prací, přičemž nedělní prací se rozumí renta v úkonech, jak vysvitá přímo z formulace (ut die dominica nemo operam servilem praesumat facere). Zajímavé jsou tresty za přestupky, spáchané proti zákazu nedělních prací. U nevolníka je trest jednoduchý. Nevolník se trestá bitím (vapuletur fustibus). Jde-li však o svobodného, trestní proces se komplikuje. Nejprve se mu dává třikrát výstraha, aby podobné úkony v neděli nečinil. Jestliže neuposlechne, ztratí třetinu svého dědičného podílu (tunc terciam partem hereditatis suae perdat). Je-li však i potom přistižen při podobném přečinu (super haec inventus fuerit), t. j. nesvětil-li neděli a vykonával-li příslušné pracovní úkoly, je na státní moci, aby prosadila jeho znevolnění. Příznačný je cynismus vyplývající ze závěru odstavce: A ten, kdo nechce bohu sloužiti, nechť zůstane navždy nevolníkem (qui noluit Deo vocare in sempiternum servus permaneat).

Konečně se dá o rozkladu vrstvy svobodných Alamanů soudit i podle terminologie. I do právního dokumentu, jako byl alamanský zákoník, proniklo ono rozlišení svobodných Alamanů, o kterém jsme se již zmínili při rozboru Pactu Alamanorum. Po této stránce nejsou bez zajímavosti ustanovení odstavce 69. Stručný obsah je asi tento: Zabije-li svobodný svobodného, zaplatí jeho synům 160 solidů. Je-li však zabit medius Alamanus, zaplatí viník příbuzným 200 solidů (medius vero Alamanus si occisus fuerit CC solvat parentibus). Pozornosti zasluhuje beze sporu i ta skutečnost, že se v prvním případě platí 160 solidů synům, kdežto v druhém případě 200 příbuzným. Nabízí se nám hypotéza, že medius Alamanus byl v některých případech ještě svobodný ve smyslu ingenuus merovejských zákoníků, ba dokonce že byl členem „velké rodiny“, v níž se udržely pokrevní vztahy, pocházející ještě z rodové společnosti, třebaže jinak již převládala občina sousedská a třebaže občníci, jak je zřejmo z ostatních údajů zákoníku vztahujících se na svobodné, byli znevolňováni.

Že se větší pospolné vlastnictví v jednotlivých rodech zachovalo, to je možno shledat rozbořem 86. odstavce, v němž se popisuje postup, který nutno zachovávat, vypuknou-li spory o půdu. Stručný obsah je tento: Jestliže mezi dvěma rody vypukne spor o hranici pozemku, pak se má po velmi složité proceduře rozhodnout o pravdě soubojem. Pozemkové vlastnictví se zde označuje jako proprietas, tedy jako plné vlastnictví. Dá se předpokládat, že medius Alamanus, o němž se mluví v alamanském zákoníku, není nikdo jiný než příslušník takové větší rodiny, jejíž existenci, jak jsem již ukázal, dosvědčuje i materiál listinný.

Nebudeme závěrem opakovat, co vplynulo z rozboru zákoníku samého. Vcelku

jsme viděli, že se z jeho ustanovení dá vyčíst, jak probíhal proces diferenciaci uvnitř vrstvy svobodných.

Obraťme nyní pozornost na bavorský zákoník. Nejdříve si všimněme terminologie. Svobodný se v bavorském zákoníku označuje jako liber. Pouze v oněch odstavcích, o nichž se předpokládá, že jim za základ sloužila visigotská předloha, narážíme na termín *ingenuus*.⁵⁷⁾ Zkoumáme-li blíže pojem liber, shledáme, že jeho rozsah nepostihuje jen vrstvu svobodných. Již v bavorském zákoníku zahrnuje propuštěnce. Tak na příklad odst. 5: *De liberis, qui per manum dimissi sunt liberi, quod frilaz vocant. Tito liberi, pro něž Wittichova škola razila německý název „Minderfreie“, mají poloviční viru. Proti alamanskému zákoníku nenarážíme v zákoníku bavorském na přímou identifikaci liber a colonus. Ale i jinak je přímá závislost mnohých právně svobodných (liberi) na velké pozemkové držbě jasná. Dále se setkáme ještě s jinými znaky, které podávají svědectví o vnitřní diferenciaci právě této vrstvy.*

Věnujme nejdříve pozornost oněm „kvalitám“, které zákoník přičítá svobodným (liberi). Předně se jim garantuje plná disponovatelnost půdou. Bavorský zákoník předpokládá možnost plné zcizitelnosti alodu, ovšem, za předpokladu, že původní držitel pamatuje na dědice. Liberi – svobodní jsou plnoprávní, vystupují jako svědkové nebo přísežní před soudem, mají plné právo vstupovat do manželství. Jejich majetek je chráněn zákonem.⁵⁸⁾ Mohou pozbyt majetku pouze: a) dopustí-li se zločinu proti knížeti, b) přivedou-li do země nepřítel.

Že ovšem svobodný (liber) mohl být již ekonomicky závislý, to názorně shledáme v odstavci pojednávajícím o zákazu nedělních prací. Podle některých údajů se dá dokonce soudit o tom, že proces znevolení svobodných postoupil v Bavorsku dále než v Alamánii, protože se připouštějí pro svobodné i tělesné tresty: „Jestliže někdy v neděli koná služební úkony (*operam servilem*), je-li to svobodný člověk (*liber homo*) a pracuje-li s příprěžím dvou volů, nechť jednoho ztratí; jestliže pouze seče nebo sklízí seno, má být jednou nebo dvakrát napomenut, a jestliže i pak se nenapraví, nechť je mu uštědřeno 50 ran do zad (*et si non emendaverit rumpatur dorso eius L percussionibus*)“;⁵⁹⁾ opakuje-li svůj čin i napříště, trátí třetinu svého majetku a konečně může být i znevolen. Příznačná je opět věta tohoto odstavce. *Perdat libertatem suam et sit servus qui noluit in die sancto esse liber.* Vlastní proces znevolení je tedy zřejmý přes to, že je mnohdy zachováno zdání právní svobody.

V bavorském zákoníku můžeme dosti dobře postřehnout i podle jiných znaků, že probíhal rozklad vrstvy svobodných. Bavorský zákoník nezná např. vlastní instituci přísežnictví (*Eideshilfe*). Na toho, kdo se má stát svědkem, kladou se takovéto požadavky: a) musí být příslušníkem téže sociální vrstvy jako obžalovaný, b) musí vlastnit alespoň 6 solidů a pole. (*Ille homo qui hoc testificare voluerit, commarcanus eius debet esse et debet habere VI solidorum pecunia et similem agrum.*) Svědectví mohou tedy skládati pouze ti, kteří mají patřičný majetek.⁶⁰⁾ Jde zde o jev typický pro poslední fázi sousedské občiny, občiny nacházející se již v plném rozkladu.

Nevyžaduje se, aby svědectví skládali příbuzní, jak tomu bylo ještě ve starších zákonících, nýbrž sousedé, kteří mají majetek určité velikosti. Celkově připomíná odstavec dodatek k jedné formulí u Marculfa, kde se pro přísežnictví jasně požaduje majetková nezávislost.

Dále možno usuzovat na poměrně značnou diferenciaci z nařízení dotýkajících se zástavy. Podle bavorského zákoníku je zástava možná: a) pouze se souhlasem nebo z rozkazu soudce (*per iussionem iudicis*), b) za přítomnosti svědků. V opačném případě, kdyby někdo vzal zástavu bez svolení státního orgánu, byl by potrestán pokutou 40 solidů a mimo to byl by povinen poškozenému vrátit vše, co vzal. Toto nařízení svědčí mimo jiné o značném stupni etatisace, jejíž podstatou se prozatím nebudeme zabývat.⁶¹⁾ Zvláště ostře se trestá mimosoudní zástava vepřů a domácích zvířat.⁶²⁾ „Jestliže někdo vezme... jako zástavu ovce, nechť pomlčí o sporných věcech, jež byly důvodem, že zástavu vzal, a zaplatí pokutu 1 solidu. Jinak je tomu, jestliže onen muž nemá jiný majetek, který by mohl zastavit (*ille homo alias res non habet per quas possit pignus tollere*). Nemá-li jiné věci než tyto ovce, ... pak byl nutností donucen tak učinit (*nisi ipsas oves nihil aliud habet, non erit culpabilis quia necessitas hoc compellit facere*).“⁶³⁾

Závěr: V údobí, do něhož spadá sepsání bavorského zákoníku, existovala již vrstva svobodných, kteří zchudli natolik, že neměli ani ovce.

Nakonec uvědeme jeden doklad o diferenciaci svobodných. Jak se nám později ozřejmí z rozboru listin, měl svobodný držitel půdy velmi často ve svém vlastnictví otroky. Byly ovšem případy, na které jsme již upozornili při rozboru pertinenční formule, kdy svobodný příslušník kmene pracovní silou otroka nedisponoval. Ná- zorně se nám tato skutečnost objevuje v bavorském zákoníku (odst. 9/19): „Jestliže někdo,“ praví se, „neprávem obžaluje cizího nevolníka (otroka) a ten je nevinně podroben mučení (*servum iniuste accusaverit... et innocens tormenta pertulerit*), nechť nikterak neotálí a předá pánovi vlastního serva. Jestliže tento nevinně mučený zemře, nechť předá dva nevolníky téže hodnoty. Jestliže však nevlastní serva, jímž by mohl splatit pokutu, upadne do nevolnictví ten, který nespravedlně dal zabít nevinného“⁶³⁾ (*si non habuerit servum, aut inde componat, ipse subiaceat servituti qui innocentem fecit occidi*). Odstavec poskytuje další doklad toho, jak se svobodný mohl dostat do nevolnické závislosti. Zde byl též důvod pro sepsání odstavce. To, co křesťanství jaksi humanitářsky podbarvilo, mělo ryzí právně ekonomický dosah.

Vyčerpali jsme příslušné údaje, které obsahují oba zákoníky o vrstvě svobodných. Vidíme, že postavení svobodných je v oblasti bavorské a alamanské skoro identické. Zobecníme-li předběžné vývody, k nimž jsme dospěli, nabízejí se nám tyto závěry: a) Vrstva svobodných byla již prokazatelně ve stavu rozkladu. b) Řadě příslušníků této vrstvy přináleží ještě svoboda v právním smyslu, ale na druhé straně jim hrozí nebezpečí, že upadnou do poddanské závislosti, ba část svobodných do této závislosti již skutečně upadla. c) Ekonomická závislost pak často vzápětí vedla i ke

ztrátě právní svobody. V tomto směru prokazuje bavorský zákoník vyšší vývojový stupeň než zákoník alamanský. Přitom je zřejmé, že se vytvářejí tytéž druhy závislosti, které jsme již postupně analysovali při průzkumu podmíněné držby.

Proces postupného znevolnění měl ovšem svůj rub v emancipaci větších držitelů půdy z řad obyvatelstva, které bylo kdysi právně i majetkově rovnoprávné. O řadě svobodných je možno – to dokážeme rozbořem listin – předpokládat, že vlastnili nejen rozsáhlejší komplexy půdy, nýbrž že používali i cizí pracovní síly, ať již přímých nevolníků nebo ještě otroků. I to nasvědčuje tomu, že pokračoval rozklad starých občinných forem a že se kladly základy nové třídní společnosti.

Doposud se naše zkoumání omezovalo jen na jeden druh pramenů. Je nyní otázka, co nám mohou říci o sociální diferenciaci prameny jiné povahy.

Velmi málo můžeme očekávat od pramenů narrativních (kronik, legend). Tak na příklad v Životě Jimramově (*Vita Haimrammi*), představující nejdůležitější legendu okruhu bavorského, mluví se všeobecně o bohatých a chudých. Na názorném příkladu se ukazuje, jak byl svobodný Bavor prodán do otroctví Durynska.⁶⁵ Ale odhalit některé specifické rysy třídní diferenciace právě pro šablonovitost a stereotypnost dikce legend nelze. To platí i o legendách švábského okruhu. Méně skoupé jsou údaje legend, pokud jde o vylíčení kompetence státních orgánů, ale i zde (o tom se konečně ještě přesvědčíme) jsou údaje příliš jednostranné, než aby jich bylo možno použít pro detailnější rozbor. Nezbyvá tedy než obrátit veškeru pozornost k listinnému materiálu.

Vydeme opět z rozboru terminologie. V listinném materiálu, zvláště bavorském, překvapuje, že se málokdy setkáme s pojmy, které bychom očekávali vzhledem k terminologii zákoníků (jako *liber*, *ingenuus*). Jiné názvy pro svobodné obyvatelstvo jako *pagenses*, *calasnei* (tento termín je zachován i v zákoníku) jsou příliš neurčité a mají kolektivní význam. O vnitřní diferenciaci by snad v bavorských pramenech svědčil termín *boni homines* na straně jedné a *pauperes* na straně druhé. Např. v listině č. 23 kláštera ve Freisingen činí jakýsi *Poapo vir nobilis* rozsáhlé darování kláštera a v koroboraci se praví: *et bonis hominibus ad roborandum decrevi quorum nomina haec sunt*. Stejně se činí rozdíl mezi zámožnými a chudáky v listině 121 b (*cum bonis hominibus . . . pauperes*). V listině č. 248 z r. 807, kterou bavorští biskupové činí vyrovnání v záležitosti církevního desátku, se stanoví, aby třetí část těchto důchodů připadla chudákům (*terciam pauperibus*). V listině č. 522 z r. 825 jde pak pouze o obrat rétorický: *per elimosinas pauperum*. Prakticky se ovšem s tímto termínem setkáváme jen náhodně.

Více by napovídal termín *nobilis*. Starší právní škola, mám na mysli především Luschina, viděla v *nobiles* šlechtu rodovou. Naproti tomu se zvláště Philipp Heck⁶⁶) snažil dokázat, že šlo o termín, kterým se vyjadřovala plná svoboda, především to, že se s termínem *nobilis* setkáváme ve velkém počtu listin počínajíc 9. stol. Přihlédněme blíže k pramenům. Jako viri *nobiles* jsou udáni především darovatelé v regestu *Breves noticiae*.⁶⁷) Někdy se zde ztotožňují s tzv. *potestativi homines*. Pro postavení

„viri nobiles“ v Breves 'noticiae je příznačné, že činí svá darování bez souhlasu knížete. V tom dlužno dát Heckovi za pravdu. Proti němu však svědčí, že darování byla bez svolení knížete realizována i prostými svobodnými (liberi). Mimoto je ještě otázka, proč se v ostatních listinách, především kláštera ve Freisingenu v 8. stol., vyskytuje termín nobilis pouze sporadicky a proč se rozšiřuje teprve v 9. stol. Domnívám se, že pravdu má nové diplomatické bádání, které se snaží ukázat, že se atribut nobilis připojoval ke jménům dárců z praktických důvodů, totiž aby se ukázala nepotřebnost knížecího konsensu v době, kdy bavorské⁶⁸⁾ knížectví bylo již po stránce státně politické likvidováno. Tím se ovšem potvrzovala pravoplatnost donace. Tak si lze i vysvětlit, proč termín nobilis byl běžný ve známém soupisu darování kláštera Niederaltaichu. Ze zmínek o viri nobiles je třeba upozornit ještě na příslušné usnesení dingolilfinského koncilu,⁶⁹⁾ kde se v 6. kapitole přímo dovoluje každému, kdo zamýšlí uskutečnit darování kláštera, aby tak učinil: ut si quis de nobili genere de hereditate sua voluisset dare ad sanctuarium Dei in sua potestate esset . . . Dingolilfinský koncil se konal r. 772. Někteří badatelé se snažili dokázat, že z usnesení vyplývá disposiční právo pro šlechtu. Tato hypotéza však postrádá zdůvodnění a neodpovídá listinnému materiálu, neboť donace vlastních příslušníků šlechtických rodů jsou dosvědčeny již 30 let před tímto datem. Nařízení dingolilfinského koncilu jen opakovalo známé ustanovení bavorského zákoníku, které se ovšem vztahovalo jen na svobodné.

Neklamný důkaz terminologický o časté identitě nobilis se svobodným nám podává, jak již upozornil správně Ph. Heck, i funkce svědecká. Bavorský zákoník vyžaduje, jak jsme již uvedli, pro svědectví jisté podmínky. Nikde se však neklade podmínka, aby svědek byl šlechticem.

Jak v právních předpisech, tak i v listinách lze nalézt řadu dokladů, kdy svědeckou funkci vykonává pouhý svobodný.⁷⁰⁾

Nebudeme doklady, jejichž údajů použilo již dřívější bádání, opakovat. Zastavíme se jen u jedné otázky. Proč se v listinách vyskytuje „nobilis“ u svědků až po roce 784 a proč se počet takových příkladů zvětšuje? Např. v rozmezí let 835 až 854 nacházíme již 48 případů, kdy se pro svědeckou funkci vyžaduje nobilitas (ve freisingenském kartuláři), a v 10. stol. je tento zjev v bavorských listinách zcela běžný. Domnívám se, že k řešení tohoto problému opět může dopomoci diplomatika. Přichází zde v úvahu, že v 9. a zvláště v 10. století nastává úpadek listiny, listina neplní již svou dřívější funkci a stává se pouhým záznamem pro vnitřní potřebu. Písaři byli postaveni před úkol udat jasně a přesně, kdy šlo skutečně o svobodného. S postupným znevolňováním, kdy dochází k rozkladu vrstvy svobodných, nabízejí se nové možnosti pro omezení disposičního práva. Proto jako nobiles jsou výslovně označováni oni svobodní, u nichž je disposiční právo mimo jakoukoliv pochybnost. Tomu by nasvědčovalo i to, že také ostatní listiny, které podržují alespoň částečně dispositivní charakter, termín nobilis neznají. V listinách svatohavelských, o nichž je známo, že podržely vyšší právní průkaznost mnohem déle než listiny z jiných

okruhů, narážíme na predikát *nobilis* až v druhé polovině 9. stol. Tak např. v listině č. 417 se mluví o propuštění in *presentia sacerdotum canonicorum simil et nobilium virorum*. V listině č. 638 je označen tímto predikátem jakýsi *homo nobilis Buoso*. Řada příkladů ze svatohavelské formulářové sbírky, kde predikát *nobilis* je mnohem četnější, dá se vysvětlit tím, že jde o opisy pozdějších listin.

Podobné případy lze uvést i z jiných okruhů. Jak si povšiml už Ph. Heck, narážíme na pojem *nobilis*, i když velmi sporadicky, v kapitulářích a ve středoněmeckých listinách.

Závěrem: Podobně jak tomu bylo v zákoníku, dá se i z terminologie zjistit, že masa svobodných nebyla jednotná, nýbrž že již zde docházelo k jisté diferenciaci. Nabízí se otázka, zda lze přesněji určit stupeň tohoto vnitřního rozrůznění. Na překážku je ovšem to, že většina darování se vztahuje jen na část majetku, takže se nedá zjistit rozsah celé pozemkové držby. Pro posouzení těchto donací má veliký význam zjištění stránky kvalitativní, zvláště momentů nevolnické závislosti.

Jedině přihlédneme-li ke všem stránkám donací, je možno dospět k určitějším závěrům. Že je pak nutno toto hledisko zásadně dodržovat, to ukazuje např. práce Gutmannova,⁷¹⁾ v níž se velmi často činí jednostranné soudy. Tak Gutmann z darování, v němž byl zahrnut vlastní kostel, hned usuzuje, že toto darování mohl uskutečnit jen malý statkář.

Bohužel nemáme dosud monografie, která by nám otázku tzv. vlastních kostelů objasnila blíže, především, aby nám zjistila, kdo byl vlastně jejich držitelem. Stutz,⁷²⁾ nejlepší znalec této problematiky, kloní se k názoru, že dědičné údíly svobodných Bavorů „jeví se nám jako cenný starý rodový majetek“. Přitom se však nikterak nezabývá otázkou, kdo vlastně byli tito svobodní Bavoři.

Již k vysvěcení kostela bylo zapotřebí, aby byl dotován příslušnými pozemky. Dá se uvést řada dokladů, kdy kostely, které byly tradovány, byly obdařeny nejen půdou, ale i nevolníky. Jako doklad je možno uvést např. listinu kláštera Freisingen, kterou jakýsi Hahold daruje kostelu ve Freisingen vše, co má, a k tomu ještě kostel v Außerbittelbachu. V pertinenční formulí jsou mimo jiné uvedena i *mancipia*.⁷³⁾

Anebo jakýsi Reginperht vybavil kostel, který založil v Scharnitz, pozemkovým majetkem na třinácti místech. V pertinenční formulí se uvádí, že se tak stalo i s nevolníky (tam *liberis quam colonis et servibus*).⁷⁴⁾

Jakýsi Kepahilt⁷⁵⁾ vybavuje kostel v Germersbergu za svého života pouze dvěma kolóny, po své smrti osmi kolóny. Mimoto řada kostelů byla vybudována z prostředků kleriků, předána církvi a zpětně jim propůjčena s půdou kostelů.⁷⁶⁾

Lze dosti těžko pochopit, proč se vlastní kostely vyskytují ve velkém počtu především v oblasti kláštera Freisingen, kdežto v tradicích kláštera Mondsee je jejich počet nepatrný.

Z dat, která jsme doposud uvedli, vyplývá, že vlastnické právo ke kostelům měli především větší držitelé půdy. Bylo by však nesprávné tuto skutečnost generalisovat. Častokrát byl kostel vybudován sice jen jedním příslušníkem vrstvy svobodných, ale

další donace mu poskytli ostatní sousedé. Tak např. jakýsi Lantpert⁷⁷⁾ daroval kostelu ve Freisingen oratorium. Ze spisu však vyplývá, že na darování měli účast i jeho sousedé. Konečně donace kostelů nejsou veliké – v Indiculu Arnonis, v němž nacházíme přehled takovýchto darování, největší počet mansů darovaných kostelu dosahuje čísla 6.⁷⁸⁾ – Velmi často nebyl vlastní kostel ničím jiným než modlitebnou a mohl být založen i menším držitelem půdy, který nemusí být počítán zrovna mezi feudály.

Ať tedy vezmeme v úvahu počet darovaných hob, nevolníků, otroků, ať přihlédneme k darování kostelů, všude narážíme na jeden neoddiskutovatelný fakt, který se vnucuje již na první pohled při rozboru listinného materiálu. Že totiž mezi držiteli půdy nebylo nějaké rovnosti.

Většinu soustředění půdy v rukou jednotlivců byla na závadu některá ustanovení o dělbě alodu při dědictví. Na druhé straně je však pravda, že pozemková držba mohla být rozšířena i jinými prostředky, především koupí. Tradiční listiny z bavorského okruhu nám sice podávají malý počet těchto koupí, ale tím se nesmíme dát zmýlit. Prodej se v nich zaznamenával jen potud, pokud odpovídal zájmům církve, a velmi často se ztotožňoval s tradicí. Z listin je pak zřejmé, že koupě a prodeje byly mezi světskými držiteli půdy skutečně realizovány. Svědčí o tom obraty, v nichž se přímo na koupi poukazuje (např. v listině číslo 17 kláštera ve Freisingen: hereditatem atque empticam; nebo v listině číslo 20: jakási Etta daruje se svolením svého manžela to, co získala za peníze koupí; v listině číslo 43: kněz Sigipert přímo vymezuje „quod pretio comparavi“; znovu opsáno v téže listině, „hereditatem atque empticam“; listina č. 36: propriam hereditatem atque empticam; listina č. 136: jakýsi Albkis daruje pouze koupěnou půdu; listina číslo 321: tam de alode quam de comparato; listina číslo 391: darování pouze toho, co koupěno; z tradic kláštera Mondsee číslo LXXI: ... quidquid in ipso loco mea fuit possessio seu de comparato; stejně z listin svatohavelských listina číslo 33: tande alode quam de comparato). Z listin dále vysvítá, že se značných zisků půdy dosahovalo i mýcením. Vývoj šel tak daleko, že v některých listinách alod neznamená již rodinnou držbu, např. v listině číslo 397 kláštera ve Freisingen daruje jakýsi Engilpoto, co získal koupí.

Tolik, pokud jde o charakter celkové držby jednotlivců, případně o vývojové tendence, které je možno v jednotlivých listinách postihnout.

Věnujme nyní pozornost velikosti tradovaného majetku vcelku. Kdybychom vzali listinný materiál tak, jak je, a pouze sečetli počet svobodných, polosvobodných, nevolníků a jednotlivé pozemky, nepochybně bychom dospěli k závěrům, které kdysi formulovala Wittichova škola (Gutmann), že totiž svobodní byli již statkáři. Stačí si pročíst některé Gutmannovy statistiky a důkaz je nasnadě.⁷⁹⁾ Po stránce formální nelze mít proti postupu, který razil Gutmann, žádné výhrady. Na druhé straně však je třeba mít na mysli, že z celkového počtu tradic připadá na jednu osadu maximálně jedna až tři darování. Stojíme tedy před otázkou, kdo vlastně

mohl tradovat. Odpověď může být dvoji: Tradice, které se realizovaly a die presente, mohl provádět pouze ten, komu pozemková držba i jinak skýtala patřičnou obživu.

Druhým typem darování, poměrně velmi vzácným, byly autotradice. Pohnutky, které k nim vedly, byly ovšem ekonomické povahy. Jestliže již první typ tradicí byl motivován potřebou půjčky, tím více to platí o autotradicích, kterými si ten, kdo daroval sebe sama, snažil zajistit obživu. Vezmeme-li v úvahu tyto skutečnosti, vysvitne z toho, že údaje v tradičních knihách, dotýkající se vrstvy svobodných, jsou kusé a že statistická metoda nás může dovést k zcela scestným závěrům.

Jediný správný přístup k tradičním listinám poskytuje kvalitativní analýsa. Jestliže se setkáme s takovým držitelem pozemků, který vlastní půdu na jednom místě, a jestliže je z textu zřejmé, že jde o celkovou donaci, pak jde o malého držitele půdy, pokud ovšem nejsou v pertinenční formulaci uvedeni ani otroci, ani nevolníci. Počet takovýchto tradicí je ovšem v listinách poměrně malý.

Dotkneme se nyní hlavních typů donátorů, na něž narážíme mezi jednotlivými držitelci půdy. Na prvním místě stojí takoví tradenti, kteří předávají vše, co mají (totum et integrum). Na charakter takové tradice se dá usuzovat např. z freisingenské listiny z roku 819,⁸⁰⁾ kterou jakýsi Persahart předává sebe a vše, co má v obci Marzling, klášteru ve Freisingen. V tradici se vypočítává jeho majetek, střední dvorec (curtis media), střední dům (domus media), prasata, ovce, 12 jiter půdy a jeden otrok. V tomto případě jde nepochybně o malého rolníka (občínika), který byl nouzí donucen k tomu, aby se tradoval kostelu.

Ve freisingenských listinách se však setkáváme s řadou příkladů, kde jde sice o celou donaci, ale mnohem obsáhlejší. Celkovou tradici lze vyčíst např. z listiny, kterou Heriperht a jeho dcera Rihcunda převádějí svůj majetek klášteru. Listina má formu noticie a byla datována Bitteraufem do časového rozmezí 792 až 809.⁸¹⁾

Heriperht a jeho dcera předávají jedním pozemky, které vlastní ve vesnici Aterhausen, jednak tři otroky.

Jiná větší tradice zahrnuje darování Helmkerovo.⁸²⁾ Helmkerova tradice je vlastně autotradicí. Helmker vybudoval nejdříve kostel in honore sancti Petri a tradoval sebe samého k službám božím. Zároveň odevzdal vše, co mu patřilo podle práva. Z listiny vyplývá, že Helmker vlastnil mimo jmenovaný kostel i půdu na dalších čtyřech místech. V pertinenční formulaci se uvádějí otroci a nevolníci. Celá tradice byla uskutečněna za souhlasu Tassilova. Z listiny je vidět, že Helmker již nebyl malým zemědělcem. V tomto případě šlo pravděpodobně již o malého feudála.

Těmito příklady jsme vlastně vyčerpali všechny údaje z bavorských listin, z nichž se dá usuzovat o celkové tradici. Přejdeme nyní k rozboru tzv. částečných tradicí. Že šlo o malého zemědělce, dalo by se usuzovat na příklad z tradice Isanperhtovy. Isanperht⁸³⁾ daroval vše, co měl ve vesnici Neufahrn. Tradice je svým rozsahem skutečně malá, zahrnuje 30 jiter půdy a dva otroky. Takovýchto tradicí je ve všech bavorských pramenech velký počet. Ovšem usuzovat, že šlo skutečně o malého

svobodného zemědělce, dá se jen tehdy, jestliže v pertinenční formuli nejsou uvedena mancipia. I toto kritérium se však stává nejistým, byla-li tradice uskutečněna okamžitě (*cessio a die presente*). Abychom si ujasnili toto tvrzení, uvedeme jeden příklad. V listině čís. 191 jakýsi Unicpald předává vše, co vlastní v osadě Ampermoching (*totum et integro pro remedium anime mee*). V pertinenční formuli však nejsou uvedena mancipia. Při výkladu tohoto faktu nesmíme zapomenout, že stylisace listiny vyznívá již v plnou noticií a že zde příslušná mancipia mohla být opominuta.

Konečně znakem, že šlo o malého zemědělce, který se dostával více či méně do závislosti na klášteře, mohla být ta skutečnost, že se sám dárce zavazoval k úkonům, které ho velmi přibližovaly k postavení nevolníka. Jako příklad lze uvést tradici Helidmundovu.⁸⁴ Helidmund předává jeden lán (tj. *colonia*) a tři otroky (mancipia). Zavazuje se k poměrně velmi vysoké činži, která je vyjádřena rentou v úkolech (*duos dies arare vernale tempore et estivo atque autumnale*), totiž k účasti na senoseči (*similiter II dies fenum secare et alios duos segete secare*). Překvapuje velikost činže, která je jinak v tradičních listinách neobvyklá. Ale tu opět stojíme před otázkou, zdali Helidmund vykonával tyto povinnosti sám, či zda k nim používal pracovní síly, kterou měl k dispozici. O druhém pojetí by přesvědčilo to, že darovaný majetek pocházel z koupě (*de nobilibus viris*) a že tedy Helidmund pravděpodobně vlastnil i alod, který nebyl darován. Helidmund mohl být zcela dobře zámožným rolníkem.

Obraz, který se nám rýsuje v bavorských pramenech, je možno porovnat s jinými oblastmi. Předně je však zapotřebí učinit si jasno, jaký význam měla autotradice. Starší právní škola vykládala autotradici jako první krok k znevolnění a činila dokonce pokusy vysvětlit celý feudalizační proces rozborem tohoto jevu. Tomu ovšem odporuje ten fakt, že se autotradice vyskytuje v pramenech jen ve velmi malém počtu. Např. ve Freisingen 15 případů, v tradicích kláštera Lorsch pouze 5, v tradicích kláštera Fuldy 2. Podobně je tomu v tradičních listinách pro Weissenburg a Mondsee.⁸⁵)

Ještě nejvíce autotradicí nacházíme v *Breves noticiae*. Subjektem autotradice bývají však velmi často kněží, tak např. podle listiny čís. 189 kláštera Fuldy zároveň s autotradicí vstupuje dárkyně do kláštera. Totéž platí v případě jediné autotradice kláštera Weissenburgu.

Rozbor tradičních listin tedy nepřipouští myšlenku, že by autotradice byly důležitým prostředkem k znevolnění. – Aby se mi dobře rozumělo. Nejde mi nikterak o důkaz, o který se snažili někteří historikové 90. let minulého století, kteří chtěli na základě statistických údajů o autotradici popřít, že by vůbec k nějakému znevolňování docházelo. Zde je nutno dbát největší obezřetnosti. Konečně již Max Weber⁸⁶) vyslovil domněnku, že autotradice v onom významu znevolnění, pod jakým si je představovala starší právní škola, nemusela být písemně zaznamenána a rozhodně nebyla zaznamenána tam, kde šlo o poddání se feudálům světským.

Bylo by konečně pochybeno, kdybychom si představovali, že znevolňování probíhalo jako jednorázový akt. Šlo při něm o řadu etap, přičemž se vytvářely různé stupně závislosti, počínajíc pouhou ekonomickou závislostí činžovního rolníka a končíc závislostí nevolníka, pod níž se velmi často tají prvky patriarchálního otroctví. Stačí si konečně vzít prameny pozdějšího údobí, řekněme anglické prameny 12. a 13. stol., abychom viděli, jak i v době vyspělého feudalismu přecházel jeden typ závislosti v druhý.

Ale vraťme se ještě k autotradici. Sám akt autotradice předpokládá odevzdání celého vlastnického podílu do církevní držby. Dá se však vyvozovat, že se autotradice vztahovala vždy jen na zchudlé rolníky? Takovýto předpoklad, který se zdá na první pohled samozřejmý, ukáže se pochybený. Vedle autotradic, jimiž se převádí majetek rozložený na jednom místě, narážíme i na autotradice, které jsou poměrně značně veliké. Pro zajímavost uvedeme několik takových příkladů z freisingenského kartuláře. Např. v tradici č. 250 z r. 806 odevzdali dva bratři kostelu sebe a svou část (podíl), kterou vlastnili v osadě Sillertshausen. Podobná je tradice čís. 388. V autotradici čís. 668 však jakýsi Unfort odevzdává sebe (autotraduje) a vše, co drží v Lotzbachu. Autotradice mimo jiné obsahovala: část půdy v Lotzbachu, 5 otroků a vše, co k tomu náleží. V listině čís. 536 jakýsi Rikkeri odevzdává sebe a vše, co vlastní. V autotradici 576 provádějí autotradici duchovní. V Breves noticiae nacházíme případy autotradic, které uskutečnili viri nobiles et potestativi.

Rozbor autotradic, nemáme-li na zřeteli případy, které jsou větším dílem symbolické povahy (pro bavorskou oblast je velmi pěkně analysoval Gutmann),⁸⁷ nám ukazuje, že autotradent disponoval jen malým podílem a při nejlepším měl k dispozici několik otroků (nevolníků).

Pokud jde o listiny svatohavelské, lze zjistit o velikosti celkové držby asi toto: Celkové donace jsou vypočteny v uvedené již studii Carově.⁸⁸ Caro se snažil statisticky zpracovat rozsah jednotlivých tradic. Jeho statistika však není někdy přesná, a to zvláště tehdy, když se snaží dokázat celkové donace. Tak Caro uvádí jako příklad donaci Cundhahovu (čís. 77). V listině se však jasně praví, že Cundhah dává pouze to, co drží v osadě Eschenbachu – omnis quicquid ibidem visum sum habere. Ačkoli se v pertinenční formulaci neuvádějí nevolníci, stylisace listiny nám nedovoluje závěr, že by šlo o celkovou donaci. Druhý případ (listina čís. 89): Jakýsi Immo předává vše, co má, klášteru a vyměňuje si beneficiální užívání. Formulace je opět neurčitá (omnia integra quicquid ibidem visus sum habere). Pertinenční formule chybí.

Ve svatohavelských listinách nenacházíme plně donace, které by nám mohly podat svědectví o celkovém vlastnictví malých držitelů půdy. Setkáváme se tu však s donacemi, které nám podávají svědectví o celkovém vlastnictví větších držitelů půdy. Názorná je na příklad tradice Scalcomannova⁸⁹ z r. 769. Scalcomann dává vše, co mu náleží na 7 místech (dono atque trado omnes res meas quas ex paterno mihi de alode contingit).

Totéž platí o donaci Amalperta (listina čís. 51 z roku 768), který odevzdává vše, co má na třech místech. Tradicí se předává i nevolník s lánem a dalších pět nevolníků.

Celá donace je asi zachycena i v listině Hrambertově z roku 778 (čís. 84). Hrambert dává vše, co drží na třech místech, a vymíňuje si přitom od kláštera obživu. Podobně je, jak se zdá, celá darování v listině Beaty⁹⁰⁾ (volo omnes res meas vel omnia peculia mea quidquid habeo ad locum illum condonare).

V této donaci je zvláště zajímavé, že se jí převádějí do vlastnictví kláštera i poddaní. Jsou to usedlí otroci, někdy pouze čeled, nevolníci (cassati) a konečně i právně svobodní, ale ekonomicky závislí.

Jinak jde v tradičních listinách svatohavelských jen o donace částečné. Že jejich motivy nebyly ideální, to vysvětluje z Otgerovy tradice.⁹¹⁾ Otger daroval sv. Havlu polovinu toho, co držel ve vesnici Wisslingen. Je to podíl, který zdědil po svém otci (mediatate quicquid mihi genitor meus hattinus dereliquit). Do tohoto podílu patřil dvorec (curtile), mlýn (molino) a ostatní příslušenství vytčené pertinenční formulí. Otger si však vymínil, že mu klášter bude po celý život poskytovat prostředky k obživě (victum et vestimentum).⁹²⁾

Z tradičních listin svatohavelských lze ještě méně usuzovat na to, že držitelé půdy měli k dispozici jen jeden lán. Musíme znovu upozornit na to, že zápisy právě v tradičních knihách nám podávají jen typy, ale neosvětlují diferenciaci vrstvy donátorů. Přesto je možno říci, že mezi donátory jsou jak velcí držitelé půdy, kteří často disponují pracovní silou, tak i malí rolníci, kteří ještě pracují na svém údělu. Narážíme tu na přechodný jev, kdy se nám přímo z masy velkých občiníků vydělují malí feudálové. Ovšem není možné vést přesnou hranici mezi oběma vrstvami.

Starší buržoasní medievalistika chápala skoro všechny větší držitele půdy jako malé kapitalistické podnikatele. Tak je ještě charakterizuje Caro. „Svobodný je vedoucím podnikem (Betriebsleiter) . . . a obhospodařuje svůj statek za pomoci mancipií, která žijí na jeho dvoře.“⁹³⁾ Stejně kvalifikuje tento poměr Gutmann: „Svobodný je vedoucí a sklízí, otrok je výkonným orgánem. Vše vychází z pohnutek velkého držitele půdy. Svobodný rozhoduje, kde se má síti, kde má vzniknout mýtina. Servi jsou nástroji, které svobodný podle své úvahy uvádí v činnost. Může tedy mluvit o své činnosti, neboť v každém bodě hospodářského procesu působí aktivně. Iniciativě náleží odpovědnost stejně jako úspěch. Dnes postupujeme podle stejného principu. Podnikatel určuje vše, co se děje v podniku, výrobní organizaci a produkty tohoto podniku považuje za své dílo. Předává své zboží na trh. V jeho osobě se spojuje úspěch podniku.“⁹⁴⁾ V obou případech se nám jeví názorně snaha promítnout kapitalistické snahy do minulosti a celá tato koncepce nutně zkresluje vlastní stav věci. Gutmann opakuje pouze staré názory svého učitele Witticha, podle něhož svobodný vůbec půdu neobdělával, nýbrž všechny pracovní úkony připadaly nesvobodnému obyvatelstvu. Proti Wittichově koncepci byla i v buržoasní literatuře vyslovena řada námitek. Tak Ph. Heck⁹⁵⁾ propočítal, že vlastnictví čtyř mansů ne-

mohlo svobodného rolníka uživit. Kdybychom měli na mysli skutečného feudála, který se neživí svou prací, muselo by jeho vlastnictví obsahovat asi 100 mansů. Dá se prokázat i pro Sasko, kde byly poměry nejvyhraněnější, že svobodníci, kteří vlastnili několik lánů, byli sami účastní výrobního procesu. Odevzdávali pak nevolníkům nebo polosvobodným v užívání onu část půdy, kterou sami nemohli obdělávat.

Wittich a jeho žáci se dopustili omylu především proto, že si pozemkovou držbu, kterou disponoval svobodný, vykládali po vzoru pozdější Gutsherrschaft. Že se však na něco podobného z listin soudit nedá, o tom se přesvědčíme rozbořem údajů několika listin.

Ponecháme-li stranou tradice bavorských knížat, objevuje se nám několik typů donací. Jeden typ je zaznamenán v tradici čís. 6. freisingenského kartuláře (Chunibertova). Zdáli Chunibert patřil k rodové šlechtě, jak se snažili dokázat někteří badatelé (Fastlinger, Bitterauf), to nás zde nemusí zajímat. Chunibert daruje vše, co má ve vesnici Pang. Poměr k vlastněnému podílu označuje se termínem *sub nostra potestate a obnāsi 10 mansū a nevolnīky*. Nevolníci pak mají i příslušné pracovní nástroje (*cum omnibus utensiliis*).

Další tradice čís. 8 (Starcholfova) dává přesně vymezené území, nevolníky pak udává v pertinenční formuli.

Tradice čís. 14 z r. 759, kterou Hamminc převádí 6 lánů (*colonias numero VI . . . pertinenční formule . . . vel quicquid iure meisque dicionibus in his locis esse cognosco*).

Tradice Chunipertova čís. 15 z r. 760 dává vše, co Chunipert zdědil a co koupil (*propriam hereditatem atque empticam*), mimo jiné 8 kolonů (*cum omnibus utensilibus eorum*). Tradice čís. 19 (Regimpertova) kostela v Scharnitz obsahuje řadu míst, bohužel se nic nedovídáme o poměru svobodných (*liberi*) a nevolníků, o kterých je zmínka v pertinenční formuli.

V tradici Scrotově čís. 72 z r. 776 jsou vyjmenováni koloni a ostatní závislí jen v pertinenční formuli.

Více říká tradice Isanhartova čís. 75. Isanhart si vedle darovaného území vyměňuje kolony a lán, který držel kdysi Arfrid (*similiter excepto ea colonia quam habuit Arfrid*).

Počet takovýchto příkladů bychom mohli libovolně rozmnožit. Týž charakter podržují i ony listiny, které uvádí na podepření své these Gutmann.⁹⁶⁾

Přejdeme nyní k listinám svatohavelským. I zde se postavení závislého obyvatelstva uvádí neurčitě, a to především v pertinenčních formulích. Výjimku tvoří tradice Rothpaldova, kde vedle běžných *mancipii*, která jsou uvedena v pertinenční formuli, je zmínka ještě o nevolníku, který drží lán (*servum meum nomine Namdeng et uxore eius . . . cum oba sua qua vestitus est*).⁹⁷⁾

Někdy je držba zaměněna přímo za vasalitu. Jakýsi Podal daruje sv. Havlu mimo jiné i *vassos* (*vassi mei nomine . . .*).⁹⁸⁾ Kněz Hymno daruje sv. Havlu své podíly na dvou místech, „*quicquid in his duobus locis in hac die vestitus sum*“.⁹⁹⁾

Zvolili jsme z listin svatohavelských pouze typické příklady. Je na první pohled zřejmé, že se z darování svobodných nedá nikterak soudit na takový organizační způsob jejich hospodářství, jak si jej představovali Wittich nebo Gutmann. Nemůže nám však jít jen o negativní důkaz, nýbrž se musíme pokusit o to, abychom objasnili způsob hospodářství těchto malých feudálů, mnohdy ještě občínků (při tom zjištění, zda šlo skutečně o feudála či o velkého občínika, vymyká se často přesnému určení). Je to nutno zdůraznit především proto, že tento požadavek byl nedávno vytčen i v sovětské medievalistice.¹⁰⁰⁾

Všeobecně dnes medievalistika přiznává, že se v údobí raného feudalismu nemohl rozvinout nějaký kompaktní velkostatek, nýbrž že i hospodářství malých feudálů byla rozptýlena a nebyla řízena centrálně. Přihlédneme-li blíže k poslední literatuře, vidíme, že autoři nemají o věci jasno. Názorně to vyplývá z prací Dopschových. Dopsch na jedné straně popírá organisovanost velké pozemkové držby, na druhé straně však ztotožňuje hospodářství velkých občínků nebo malých feudálů s pozdějším Gutsherrschaft a vykládá je po vzoru kapitalistického podniku. Dostává se tak nakonec k absurdnímu tvrzení, že „chybí jen produkce pro trh, kapitalistická výrobní forma“, abychom si mohli udělat obraz o Gutsherrschaft v raném středověku. „Víme totiž,“ poznamenává autor, „že existoval nejen rozvinutý obchod s obilím, nýbrž i s dobytkem a kořením. A dokonce narazíme i na průvodní zjev kapitalistické akumulace, na to, čemu Němci říkají Bauernlegen.“¹⁰¹⁾

Ponechme stranou tyto Dopschovy názory a vraťme se k pramenům. V nich nenacházíme žádnou zmínku o podobných organizačních formách, které si Dopsch představoval. Z tradičních listin jen vyplývá, že existovali velcí vlastníci půdy, kteří měli v držení několik lánů. Ovšem ani fakta, že pozemky těchto vlastníků nejsou nijak stmeleny, že se v jedné osadě nacházejí pozemkové údíly několika větších vlastníků a že se mísí pozemky církevní s pozemky světských feudálů a občínků, nevylučují existenci komasovaného velkostatku. A i všechny komutace, které se stávaly běžným zjevem od 9. století, vyznívají ve stejném smyslu. Pro zajímavost uvádíme alespoň některé případy. Tak v komutační listině čís. 769, kterou Bitterauf klade do let 856 až 860, vyměňuje biskup Anno s nějakým svobodným Bavorem polovičku dvorce v Ilmünsteru za část volné půdy (et encontra in reconpensatione iam dicti curtiferis dedit prefatus Salacho ex parte proprietatis suae eidem venerabili episcopo). V listině čís. 789 Anno provádí komutaci s hrabětem Uuerinharem. Anno postupuje houbu, Uuerinhar část beneficiální půdy. V listině čís. 830 biskup Anno vyměňuje za souhlasu kleru jednu čtvrtinu jitra v Mintraching za tři čtvrtiny jitra tamtéž. – I z těchto dokladů lze poznat, že nešlo o nějaká velkostatkářská hospodářství.

Domnívám se, že buržoasní medievalistika promítla do feudální držby půdy kapitalistický způsob její organisace. Statistika, kterou se snažila uplatnit i při zjišťování organisace práce, vedla ji na scesti. To, co fakticky můžeme zjistit z tradičních listin, jsou jen vlastnické vztahy. Pokud jde o počet darovaných, lze předpokládat, že svo-

bodní Bavoři a Alamani používali mancipií jediné tam, kde šlo o obdělání vlastního mansu. Nesmíme totiž opominout skutečnost, že se mancipia již tehdy měnila v nevolníky, a na druhé straně, že nevolníci, držitelé jednotlivých mansů, měli svá mancipia. Šlo tu o přežitky patriarchálních otrockých vztahů. Wittich správně ukázal, že tradenti odevzdávali jen část své půdy a ostatní si ponechávali. Tyto tradenty však nelze ve všech případech považovat za feudály a zvláště ne za kapitalistické podnikatele, kteří organisují výrobu tak, aby mohli co nejvíce vytěžit pro trh. Výroba zůstávala i nadále malovýrobou a způsob hospodářství na mansu indomnicatu se nikterak neodlišoval od způsobu hospodářství na poddaných dvorech, na půdě, která byla dána v beneficium.

Údaje tradičních knih nám zaznamenávají převážně stav oněch větších držitelů půdy, kteří se již vymanili z masy občiníků. Vysvítá to především z konfrontace s karlovskými kapituláři, v nichž jsou právní zevšeobecnění širší než v tradicích a listinách. Jejich údaje nelze ignorovat, jak to činil např. Dopsch. Proč by se konec konců vydávala královská nařízení, jejichž účelem bylo zabránit masovému zbídačení rolnictva, nebo proč by se do karlovských kapitulářů dostala taková nařízení, z nichž se dá usuzovat, že existovala masa svobodných, kteří vlastnili pouze jeden nebo dva lány?¹⁰²⁾

To, co jsme pozitivně zjistili o postavení svobodných Alamanů a Bavorů, vede nás k závěru, že uvnitř této vrstvy není již nějaké rovnosti, pokud jde o držbu půdy. Mimoto řada svobodných upadá do ekonomické závislosti, která se postupně mění v závislost právní.

K OTÁZCE POSTAVENÍ ZÁVISLÉHO OBYVATELSTVA

Historik, který si chce zjednat jasno v otázce postavení tzv. svobodných, musí především zjistit, v jakém poměru bylo k svobodným závislé polosvobodné i ne-svobodné obyvatelstvo.

Název, který jsme dali této kapitole, nebyl volen náhodně. V době, kdy se začíná formovat feudální stát, kdy se rozpadají staré občinné formy a kdy vzniká velká pozemková držba, vytváří se spleť závislostí, ať už závislostí ekonomických nebo s nimi úzce souvisících závislostí právních, které nemůžeme v pravém slova smyslu kvalifikovat jako poddanství (ve feudálním smyslu), nebo jako otroctví (v klasickém smyslu). Vztahy závislosti v tomto období zahrnují v sobě: a) Přežitky otrokářského řádu. b) Prvky nové feudální závislosti. Přitom se v nich obráží více či méně postavení starého svobodného občiníka, nebo lépe, jsou doplňovány prvky vyplývajícími z původní občiny.

Marxistická historiografie ukazuje právem na to, že se nové vztahy feudální závislosti formovaly dvojím způsobem. Jednak se měnilo postavení bývalých otroků, kteří mohli již v pozdní římské říši získávat peculium, jednak – to platí především pro poměry, které zkoumáme – byli znevolňováni svobodní občiníci. Bylo by

však mylné domnívat se, že třídní proces přeměny společenských vztahů probíhal nějak uvědoměle nebo že byl jen důsledkem mimoekonomického násilí či dokonce projevem vlastního volného rozhodnutí (např. propuštění otroků na svobodu). S ničím podobným se v materiálu naší doby setkáme pouze sporadicky.

Vedle závislosti, která je nepochybně staršího data – máme na mysli patriarchální otroctví, které u Germánů zná již Tacitus, vystupuje do popředí onen druh závislosti, příčinu jejíhož vzniku je dlužno hledat v souvislosti se vznikem velké pozemkové držby.

Správně konstatoval K. Marx v 3. díle Kapitálu, že feudální renta není ničím jiným než realizací vlastnického vztahu k půdě. „Je zřetelné,“ říká Marx, „že ve všech formacích, v nichž se bezprostřední výrobce (Arbeiter) jeví jako držitel prostředků, nutných jako výrobních prostředků a výrobních podmínek, objevuje se nám vlastnický poměr jako bezprostřední poměr panství a poddanství (Herrschafts- und Knechtschaftsverhältnis), bezprostřední výrobce je tedy nesvobodný; nesvoboda pak se může zeslabovat od nevolnictví a roboty až po pouhou povinnost určitých dávek.“¹⁰⁴) „Jsou tedy nutny osobní vztahy závislosti, osobní nesvoboda, ať už v jakémkoli stupni, a připoutání k půdě jako její součásti, poddanství ve vlastním slova smyslu.“ Jestliže nejde o soukromé držitele půdy, jestliže vlastníkem je např. stát, pak spadá vjedno daň a dávka.

U Marxe jde o postižení širších souvislostí mezi různými formami závislosti, které je nutno případ od případu na historickém materiálu konkretisovat a doplňovat. Rozhodujícím faktem však zůstává, že formy závislosti vznikají proto, že hlavní výrobní prostředek – v našem případě, tj. za feudalismu, půda – je v rukou velkých vlastníků. Jsou tedy formy renty i závislosti podmíněny především tímto faktorem. Vznik nevolnických vztahů možno vysvětlovat často i tak, že do nich „vcházeli“ obcíníci, kteří přecházeli na cizí půdu, ať už prostřednictvím prekarie, autotradice nebo i jiných druhů přejetí či zapůjčení půdy, z čehož ze všeho vyplývaly i příslušné dávky. A tak se nám stává pochopitelnou i ona soustava poddanských vztahů, vztahů závislosti, jejichž běžnou charakteristiku jsme již podali na začátku kapitoly.

Již terminologický rozbor, který prováděla buržoasní i marxistická medievalistika, zkoumajíc vztahy závislého obyvatelstva, ukázal, že je nesprávné hledat v těchto vztazích nějakou uniformitu. Pojmy, jichž se dosti stereotypně užívá při označování rozličných druhů závislosti, nabývají nejen jiného významu v té či oné oblasti, nýbrž jejich obsah se řídí i vlastním sociálně ekonomickým stavem vývojovým. Je proto pochopitelné, že ani v samotných barbarských zákonících nelze hledat nějakou uniformitu termínů a že je důležité všimnout si i specifických rozdílů, závislých na tom, jaký společenský stav ten či onen zákoník zachycuje. Všimněme si např. postavení otroků. Všeobecně se uznává, že staří Germáni znali patriarchální otroctví již v době Tacitově. To se nám jeví i v Lex Salica a právě některé odstavce tohoto zákoníku, dotýkající se otroků, připomínají nám skutečnosti, které známe z doby Tacitovy. Tak nejstarší texty sálského zákoníku ztotožňují termín servus s termínem manci-

pium. Otrok je pak považován za věc. Markantní doklad nacházíme přímo v nadpise 10. odstavce *De servis et mancipiis curatis*. V odstavci se pak stanoví, že ukradne-li někdo otroka nebo koně nebo spřežení, zaplatí pokutu 30 solidů (*si quis servo aut caballo vel iumentum furaverit MCC dinarios qui solidos XXX culpabilis iudicetur*). Otrok je vystaven jen tělesným trestům. Pokutu za jeho případné přečiny musí zaplatit pán. Zdráhá-li se však pán pokutu zaplatit, je nakonec donucen hradit tolik, jako by přečin spáchal svobodný. A s podobnými ustanoveními se setkáme i v zákonících oblasti středoněmecké. I pokud jde o viru, stanoví 37. odstavec *Lex Thuringorum* stejnou sumu (*qui servum occiderit 30 solidos componat*). Pán je plně odpověden za otroka i tehdy, jestliže se otrok pokusí na příklad o únos svobodné příslušnice kmene. Vůbec veškerou škodu, kterou otrok spáchá, hradí pán (*omne damnum quod servus fecerit dominus emendet*).

Postupně se však postavení otroků mění. S jistým odrazem těchto proměn můžeme se setkat i v terminologii samé. I když se ve výjimečných případech po celý raný feudalismus rozuměl pod termínem *servus* otrok, většinou se tímto termínem neoznačovalo nic jiného než nevolnická závislost. Bylo by však na druhé straně zcela mechanickým soudem (a tak tomu velmi často v právní literatuře bylo), že se pod termínem *mancipium* rozumí jen otrok, kdežto pod termínem *servus* výhradně nevolník. Ve skutečnosti se termínem *mancipium*, alespoň v oblasti středoněmecké, mohl zcela dobře označovat nevolník.

Nevolník byl již poután k půdě. Půdu nebylo možno prodat bez nevolníka. To je přímo smysl jednoho nařízení *Lex Romana Curiensis*.¹⁰⁵⁾ Nejnázorněji se nám rozdíl mezi nevolníkem a otrokem jeví v kapituláři Karla Velikého, podle něhož měla být říše rozdělena mezi jeho syny. Zde se rozeznávají *servi qui iam casati sunt* od těch, kteří ještě nejsou vybaveni půdou, tedy od otroků (*mancipiis non casatis*).¹⁰⁶⁾

Ve starších zákonících se nám objevují jako otroci řemeslníci, tak např. v dodatku k 10. odstavci *Lex Salica* objevuje se nám otrok jako pastevec, kovář, tesař, dozorce stájí a podobně.¹⁰⁷⁾

Vcelku však lze pozorovat, že se patriarchální otroctví postupně vyžívá. Je to důsledek nových výrobních vztahů, především i samé organizace velké pozemkové držby. Vlastní patriarchální otroctví, podobně jako jiné stavovské rysy u jednotlivých vrstev poddaného obyvatelstva, ustupuje do pozadí před ryze ekonomickou závislostí. Otroctví se pak udržuje hlavně mezi čeledí, které majitelé půdy využívají k obdělávání pozemků sloužících bezprostředně jejich potřebám. Na ostatní půdě se otroctví nejen nevyplácelo, nýbrž bylo fakticky nemyslitelné. (Ponecháme-li stranou případy, o nichž jsme se již zmínili, kdy otrocké práce využívali i nevolníci.)

Nyní pokud jde o postavení méně svobodného obyvatelstva v zákonících. Zákony věnují především pozornost právnímu postavení a ponechávají stranou příslušnou ekonomickou determinaci. Pro postavení polosvobodných je příznačné, že se jim v zákonících přičítají i některá práva, vlastní jinak svobodným, a to i práva

disposice s nemovitostmi. Mimoto jsou polosvobodní chráněni poměrně dosti vysokou virou. Z právních kodexů barbarských zákoníků můžeme dále vyčíst, jak se mění závislost jednotlivých skupin a jak se konec konců i počet polosvobodných rozšiřuje. Tacitus znal vlastně jen jeden druh této závislosti, propuštěnce, jejichž postavení se podle něho příliš nelišilo od postavení otroků. (Liberti non multum super servos sunt.)¹⁰⁸) Jak se počet polosvobodných postupně rozšiřoval, to vysvítá ze srovnání sálského a ribušského zákoníku. Sálský zákoník řadí do jedné roviny polosvobodného obyvatelstva lity, liberty (propuštěnce) a staré římské obyvatelstvo (přítom je sporné, zda termín Romanus tributarius, který se v zákoníku někdy vyskytuje, je, možno vykládat jako „colonus“). Vše nasvědčuje tomu, že se tato vrstva polosvobodných nedá ještě v sálském zákoníku plně kvalifikovat termínem nevolníků, protože vůbec chybí zmínka o větším pozemkovém vlastnictví, natož takovém, které by již mělo feudální charakter. Naproti tomu již ribušský zákoník stanoví přímo pokuty pro ono obyvatelstvo, které je bezprostředně závislé na královské a církevní pozemkové držbě. Uznává se již vrstva tzv. „fiscalini“.¹⁰⁹) Kdo byli tito „fiscalini“, jakou měli ekonomickou úlohu? Myslím, že nechybíme, když vyslovíme hypotézu, že šlo o bývalé občiny, kteří se stali závislými na půdě královského fisku. Tuto domněnku ještě potvrzuje fakt, že se v pozdějších karlovských kapitulářích někdy s nimi setkáváme, alespoň po právní stránce, jako se svobodnými, a někdy se jim dokonce přičítá možnost činit patřičná darování.¹¹⁰) Konečně není bez zajímavosti – toho si povšiml již Waitz –, že se v církevních pramenech o nich mluví jako o kolóních. V ribušském zákoníku jsou pak ztotožněni s tzv. homines regii. Jak vysvítá z pozdějších pramenů, udrželo se i pak dělení na servi regii a homines regii.

Ribušský zákoník zná dále vrstvu tak zvaných propuštěnců. Buržoasní historické obyčejně přičítají zásluhy o propuštění na svobodu vlivu církve. Kdyby se však v propuštění na svobodu viděl nějaký humanistický smysl, byl by to zásadní omyl. Církev měla na aktu propouštění v jiném směru zájem. Přisvojovala si – to je konec konců i smysl příslušného ustanovení ribušského zákoníku¹¹¹) – patronát nad propuštěnci a vykořisťovala jejich pracovní sílu. K tomu jí pomáhal i specifický druh propouštění na svobodu, odlišný proti staršímu ryze stavovskému způsobu, v němž se její „ochrana“ neuznávala. Zásadně se církev stavěla také proti propouštění na svobodu svých vlastních nevolníků a otroků. Typická jsou v tomto směru ustanovení koncilu v Toledo¹¹²) z r. 632. Jímí se nařizuje, aby ten, kdo se pokusí udělit svobodu otrokům církve, nahradil církvi škodu, kterou tím utrpěla, a aby dal církvi k dispozici stejný počet vlastních otroků. Prakticky propouštění na svobodu nemělo jiného významu, než že se propuštěnec stával fakticky církevním nevolníkem. Neměl právo disponovat jakkoli svým majetkem a byl vystaven tzv. odúmrti. A tak propouštění na svobodu neznamenalo nic jiného než převedení z jedné závislosti do druhé.

Polosvobodné obyvatelstvo se rekrutovalo ze dvou zdrojů. Jednak do postavení polosvobodných upadali bývalí občiny, jednak pokračuje proces, jímž původně zcela nesvobodní otroci byli čím dále tím více stavěni na roveň s nevolníky.

Po této předběžné charakteristice, o kterou jsme se pokusili, opírajíce se o barbarské zákoníky Lex Salica a Lex Ribuaria, přistoupíme k rozboru údajů dvou jiho-německých zákoníků Lex Baiuvariorum a Lex Alamanorum. Vyjdeme nejdříve ze zákoníku alamanského. Již svrchu jsme měli příležitost poukázat, jakou dvoustrannost projevuje tento zákoník při označení svobodných (liberi). Mimoto jsme již konstatovali, že v něm chybí řada mezivrstev, které byly jinak běžné v jiných oblastech. Pokud jde o příslušníky vrstev závislého obyvatelstva, projevuje se i zde v terminologii jisté kolísání. Názorně se nám tato skutečnost objasní při rozboru termínu servus.¹¹³⁾ Servus je v alamanském zákoníku především pod vlivem recepce římského práva stavěn na roveň s věcí. Ovšem na druhé straně nebylo možno nevolníka (otroka) beztrestně zabit. Bylo možno jej prodat, při čemž se prodej „servů“ omezoval jen mimo alamanskou provincii (extra provinciam). Toto omezení platilo stejně jak pro nevolníky, kteří byli označováni jako servi, tak i pro mancipia. V jednom odstavci alamanského zákoníku¹¹⁴⁾ se zakazuje prodávat mancipia „mimo provincii“, tj. mimo vlastní alamanské území, s výjimkou případů, že by k takovému prodeji dal svolení sám kníže.

Z většiny odstavců dá se vysuzovat, že servus označoval již nevolníka, i když řada trestů, která se naň vztahovala, připomínala spíše projev otrokářské jurisdikce.¹¹⁵⁾ Servi byli již zavázáni rentou v úkonech a naturáliích, která je v zákoníku stanovena jako příslušná dávka pro „poddané církve“. Církevní nevolníci musili odevzdávat příslušné dávky v naturáliích, jako pivo, chléb, vejce, a mimoto byli zavázáni odpracovat polovinu týdne přímo na „dominikálu“ církve či jiných feudálů [příslušný odstavec¹¹⁶⁾ mluví o servi ecclesiae a servi].

Vzpomeneme-li za hlavní kritérium ekonomickou nezávislost, je zřejmé, že se servus nemůže kvalifikovat jinak než jako nevolník. O tom svědčí i údaje dalšího odstavce alamanského zákoníku, v němž se ukazuje, že servus měl v držení i řadu nemovitostí.¹¹⁷⁾ Ukládají se velmi přísné tresty tomu, kdo zapálí dům, stodolu nebo špýchar serva. Že servi měli v držení pozemky, o tom nemůže být pochybnosti. Na druhé straně se však jako servi klasifikují i pasáci, kuchaři, senešalkové. Pokuta za jejich zabití je jednotná a činí 40 solidů.¹¹⁸⁾ Ze samého zákoníku vyplývá, že instituce patriarchálního otroctví byla již v úpadku.

V zákoníku se nesetkáváme, jak již bylo řečeno, s přechodnými vrstvami, nepočítáme-li do jejich kategorie vztahu vasality, které byly na nejnižším stupni vývoje. Termín vassus vyjadřoval ještě nevolnickou nebo dokonce otrockou závislost.¹¹⁹⁾

Je nutno vzít v úvahu, že se v alamanském zákoníku pod termínem liber tajily nejrůznější druhy závislosti a že tento pojem vyjadřoval především poměr polosvobodných. Rozdíl proti ostatním oblastem je tedy jen ve vnějším označení.

Přejdu nyní k údajům bavorského zákoníku. I zde vidíme, že pojmy mancipium a servus nebyly nikterak přesně fixovány. Ještě více než v alamanském zákoníku se mancipium považuje za věc. Např. v odstavci IX₃ se praví: „Jestliže zcizí hodnotnější statek, tj. něco, co má větší cenu než 12 šilingů nebo koně téže hodnoty

anebo otroka, a čin popře . . .¹²⁰⁾ Stejně v odstavci XVI/9 se stanoví, že při prodeji otroka je nutné zachovat takový postup, jako když se prodává nějaká věc nebo mancipium nebo nějaký kus dobytka.¹²¹⁾

Z těchto údajů zákoníku se dá usuzovat na to, že se mancipium obyčejně považovalo za otroka a že pán měl plné právo s ním disponovat.

Na druhé straně musíme podotknout, že terminologie není nikterak jednotná a že se v mnohých případech i servus dostává na stejnou rovinu. V odstavci XVI/1 se praví: Jestliže někdo prodá cizí věci bez svolení pána, ať již otroka (nevolníka – servus) nebo otrokyni (ancillam), nechtě je vrátí podle zákona a přidá k tomu podobného.¹²²⁾ Toto kolísání je zcela pochopitelné. Z rozboru listinného materiálu totiž vyplyne, že i servi mohli sloužit přímo jako pracovní síla, které pán používal jako čeledi (Bitterauf čís. 151).

Jinak však již v bavorském zákoníku je servus obyčejně vybaven vlastními výrobními prostředky a má v držení dům. Tak je pravděpodobně nutno rozumět i ustanovení o dávkách nevolníků na velké pozemkové držbě, které jsou odstupňovány přímo podle toho, co mají servi v držení (secundum possessionem suam).¹²³⁾ (Pod termínem possessio je ovšem zapotřebí chápat typicky nevolnickou držbu, kdy nevolník neměl právo jakékoli dispozice se „svým“ majetkem, nemohl si např. prostřednictvím prodeje „svých“ statků vykoupit svobodu. Nepřipadalo tedy nevolníkovi ani plné vlastnické právo nad věcí. Naopak pán si zachovával vrchní disposiční právo, pokud šlo o předměty, které měl nevolník v držení.)¹²⁴⁾ Ve srovnání se zákoníkem alamanským zná zákoník bavorský podobně jako zákoníky středoněmecké polosvobodné (jsou označovány jako coloni). Zákoník vymezuje přesné povinnosti kolónů, stanoví jim dávky, které mají odevzdávat v naturáliích, a určuje výši pracovních úkonů, k nimž jsou zavázáni.

Z listinného materiálu vyplývá, že tyto povinnosti nebyly stabilní, nýbrž že se řídily podle zvyků v jednotlivých oblastech, byly určovány dohodou a nebyly zdaleka tak uniformovány, jak by se mohlo zdát na první pohled po rozboru bavorského zákoníku.¹²⁵⁾ K tomu je nutno připočíst, že se i v bavorském zákoníku polosvobodná vrstva obyvatelstva označuje jako liberi. Vcelku je možno se domnívat – a listinný materiál nám jistě tuto skutečnost potvrdí –, že termín coloni nevyjadřuje nic jiného než polosvobodného, který se jinou právní terminologií označuje jako liber. Alamanský i bavorský zákoník zná tedy již celou spleť závislostí, která je příznačná pro vyšší pokročilý stupeň feudalisace.

Přejdeme nyní k rozboru listinného materiálu, a to předně z oblasti bavorské. Srovnáme především terminologii obou druhů pramenů.

Nejdříve pokud jde o postavení mancipií. Je příznačné, že ve všech bavorských tradicích jsou mancipia darována bez půdy. Na druhé straně je však nápadné, že mancipia již mají vlastní jména, což nebylo příznačné pro otroky klasického údobí otrokářské společnosti. Jak se mancipií využívalo po stránce ekonomické, o tom nacházíme doklad v tradici, kterou učinil Freisingen jakýsi Isanhart.¹²⁶⁾ Isanhart

daroval majetek na několika místech a podle povahy tradice lze soudit, že šlo již o malého feudála. V tradici se mimo jiné vypočítávají otroci, jichž se používá k domácím službám, a otroci, kteří pracují na villách. Je zřejmé, že šlo přitom o mancipia, jichž se používalo ve vlastní režii, protože mancipia nebyla nikterak spjata s půdou nevolnickým vztahem. Podobný názorný příklad se podává v darování Hroadheriho.¹²⁷⁾ Ten dává vše, co měl v držení, osadě Hangenhau. Hroadheri byl vnukem jakéhosi Ratheriho a oba dva si vymňují, že jim zůstane po uskutečnění donace k dispozici jeden lán s 10 mancipii. Z formulace *excepto una colonia cum decem mancipiis* by se mohlo zdát, že mancipia patřila bezprostředně k lánu. Je ovšem protismyslné, že by na jednom lánu pracovalo deset mancipií. Věc se nám objasní, vezmeme-li v úvahu celý kontext listiny. Listina, která se nám formou jeví jako noticie, zaznamenává výminku beneficiálního užívání darovaného majetku pro syna a vnuka. Tato skutečnost svědčí o tom, že i zde se mancipii používalo ve vlastní režii a na širších komplexech půdy, nežli se původně mohlo předpokládat. V listině čís. 300 diakon Suuithard daruje svůj podíl, který zdědil po matce, v osadě Anzingen. V donaci se uvádí dvorec s domem a vše, co k němu patří, a dále šest mancipií, která jsou zaměstnána přímo v domě. (*Mancipios infra domo sex.*) A potom navíc se uvádějí ještě 4 mansi, k nimž patří příslušní nevolníci. V listině č. 341, již kněz Othelm a jakýsi Oadalhart předávají to, co vlastní, je v pertinenční formulí zmínka o mancipiu vedle dobytka a spřežení. (... *mancipiis iumentis pecodibus.*) Z toho vyplývá, že prvky otroctví, a to otroctví patriarchálního, přežívaly v Bavorsku ještě koncem 8. století a počátkem 9. století.

Nebudeme se zde zabývat teorií, jak se člověk mohl stát otrokem. Poznamenejme pouze, že starší běžný způsob uvedení do otroctví (otroctví původem) již ztrácel na váze. To lze ukázat na jedné listině kláštera Mondsee. Jakýsi Adelaidus daroval klášteru mansus, který byl určen pro jeho syna. Byla stanovena podmínka, že syn musí každý rok platit roční činži pět denárů. Insolvence byla možná jen po tři léta. Kdyby syn nezaplatil příslušný poplatek, dostal by se na úroveň mancipií (*cotidiano servitio fratrum eiusdem loci mancipetur*).¹²⁸⁾ Máme však i případy, kdy se mancipium dostává na úroveň nevolníka. Tak např. v tradici Hincrimově¹²⁹⁾ se mluví o mancipiích, která jsou vybavena půdou (*mancipiis vestitis*).

Pod pojmem mancipií lze tedy obvykle rozumět buď otroka, nebo příslušníka domácí čeledi, který se svým postavením úrovní otroka přibližoval.

Nyní pokud jde o pojem *servus*. Již řada buržoasních badatelů se klonila k názoru, že *servus* znamenal nevolníka. Někteří regionální historikové kladli základní dělítko mezi mancipium a *servus* a chápali rozdíl mezi oběma příliš exklusivně (Hundt).¹³⁰⁾

Ve většině případů se nám *servus* skutečně jeví jako nevolník, který je vázán k půdě a je vybaven příslušnými výrobními nástroji. V řadě listin se to dokonce vyjadřuje i pojmově.¹³¹⁾ (*Servus, cassutus, servilis manens, servus comanens.*) Ve většině tradic se pak *servus* přidává bezprostředně s půdou. Přitom je počet lánů v naprosté

shodě s počtem nevolníků. Právě v tomto bodě můžeme spatřovat vhodné kritérium pro odlišení nevolníka od otroka nebo příslušníka čeledi, který stojí přímo k dispozici většímu majiteli půdy. Uvedeme opět několik typických příkladů. V listině, kterou Bitterauf klade do rozmezí 769–777,¹³²⁾ vybavuje jakýsi Rihhard kostel v Steinhartu. Pro případ, že se mu narodí syn, si vymíňuje, aby ten mohl užívat třetiny půdy, kterou otec daroval, a mimoto měl k dispozici i nevolníka Heimhrihum s dvorem, domem a vším, co náleží k příslušnému mansu. V tradici, kterou jakýsi Redino daruje se svolením Tassilovým (tradice je datována Bitteraufem do rozmezí 783–788)¹³³⁾ mimo jiné i nevolníka Adalperta, jeho manželku a děti se vším, co mu náleží. Jakýsi Deotlind daruje vše, co má v osadě Nörting.¹³⁴⁾ Vypočítávají se dva mansi a dva nevolníci. Nevolníci mají pak vlastní rodinu. Zvláště v tradicích kláštera Mondsee¹³⁵⁾ je zřetelně vidět, že servus měl již vlastní majetek (proto se často užívá termínu servus cassatus). Např. v notici čís. XCIX se uvádí darování nevolníků s domy a budovami, takže ti nevolníci se pak příkře odlišují od mancipií.

V bavorských pramenech znamená tedy servus přesvědčivě nevolníka. Případy, kdy je tomu jinak, jsou jen ojedinělé.

Obrátíme nyní pozornost na listiny oblasti švábské. Je nápadné, že ani zde nenacházíme přímé doklady pro vrstvu polosvobodných. Místo termínu servus se v listinách obvykle setkáváme s termínem cassatus. Např. v tradici čís. 7 z r. 741 odkazuje jakási Beata vše, co má na 10 místech, a mimoto in villa quod dicitur . . . cassatos duos cum omnibus adjacensis vel appendiciis eorum. V listině 38 jakýsi Guntperht předává cassatus tuus cum hobas suas et cum omni peculiare eorum. V listině 48 z roku 765 Analbert odkazuje jakéhosi Hattuna cum hoba sua et cum peculiare . . . Příklady nebudeme dále rozmnožovat: Našlo by se jich ve svatohavelských listinách velké množství. Není zajisté zapotřebí zdůrazňovat, co vyplynulo bezprostředně z textu, že cassatus byl přímo spjat s lánem a obdělával lán buď sám, anebo s pomocí přiděleného mu otroka (čeledína). Že cassati měli k dispozici otroky, o tom svědčí listina č. 119, kterou jakási Cotanrivy, jinak ancilla Dei, daruje klášteru sv. Havla pozemky na dvou místech. Mimo jiné se vypočítávají tři nevolníci s rodinami a u jednoho je učiněna zmínka, že vlastní otroka. (Et servo eius Isanberto.) Existovalo i propouštění nevolníků (čeledína) na svobodu. Tak je uvedeno např. v listině z r. 741 (čís. 7), že má být na svobodu propuštěn syn nevolníka.

Vedle termínu cassatus setkáváme se, ovšem již mnohem méně, i s termínem servus. Stejně jako cassatus má servus v držení obvykle lán. Např. v listině 160 se uvádí darování nevolníka s hobou. (Servum meum cum hoba sua.)

Nyní pokud jde o mancipia. Ani zde není plné jednoty. Mancipia byla někdy darována bez půdy, jindy s půdou. Převažuje ovšem počet případů jejich darování bez půdy. Že se mancipií používalo bez půdy, o tom se dá uvést několik příkladů z listin svatohavelských a kláštera Weissenburgu. Tak ve svatohavelské listině z roku 787¹³⁶⁾ přijal jakýsi Waldbert v beneficium území darované kdysi sv. Havlu

jakýmsi Rudolfem. Přitom se zavazuje k placení činže (povinnosti z ní vyplývající jsou poměrně dosti veliké) a v ní dává klášteru k dispozici pro dobu, kdy polní práce jsou nejintenzivnější, dvě mancipia (*mittamus duos mancipios in opus vestrum*).

Z listin kláštera Weissenburgu vyplývá, co prakticky znamenalo propuštění mancipií na svobodu. Tak jakýsi Rihbaldus propustil na svobodu 9 nevolníků (*servi, ancillae*). Při čemž sice stanoví, že tito nemají být mu něčím zavázáni, zato však svou „ochranu“ mají vykoupit poplatky kláštera.

Že význam výrazů *mancipium* a *servus* kolísal, je zřejmé z listin kláštera Weissenburgu. Jsou známy i případy (*Zeuss LXXI*), kdy *mancipium* mohlo užívat práce jiného mancipia a kdy se mluví dokonce o majetku mancipií.¹³⁸ Daruje se např. *mancipium Geruinus cum omni peculiare suo*... Uudilo *cum uxore sua Gisa et illorum mancipiis*.

Shrneme-li to, k čemu jsme prozatím dospěli, docházíme pro oblast švábskou a bavorskou k těmto závěrům.

V Bavorsku stejně jako ve Švábsku setkáváme se ještě s přežitky patriarchálního otroctví, ačkoli rozsah tohoto otroctví není již takový, jaký byl v době starších barbarských zákoníků. Práce otroků se používalo většinou tam, kde šlo o hospodářství ve vlastní režii, a to především na údělech, které patřily větším obcíníkům nebo malým feudálům. Na druhé straně je však zapotřebí konstatovat, že i do těchto vztahů se postupně dostávají prvky feudální. Otroci se prodávají, darují, směňují, sice většinou bez půdy, někdy však již s půdou, a mají v držení nejen movitosti, ale i nemovitosti. Je ovšem znovu nutno zdůraznit, že v listinách, jimiž se mancipia předávají s půdou, nešlo o jejich pevné připoutání k daným pozemkům. Právě mezi počtem mancipií a darovaných lánů je v listinách rozpor nejzřetelnější.

Poddaný se obvykle nazývá v pramenech *servus*. *Servus* byl spjat s lánem a ekonomicky působil jako malovýrobce. Povinnosti nevolníků se na druhé straně velmi podobaly povinnostem polosvobodných, zvláště pokud jde o dávky v naturáliích. (Mimoto byl nevolník povinen rentou v úkonech, která dosahovala několika dní v týdnu.)

V pramenech se o nevolníkovi mluví jako o držiteli lánu. Fakticky se dá této právní formulace použít jen v užším slova smyslu, neboť nevolník nemá možnost libovolně disponovat tím, co má v držení.

Řekli jsme již, že v alamanské oblasti nenarážíme na vrstvu polosvobodných, a to ani v zákoníku, ani v listinách svatohavelských. Pouze ve formulářové sbírce kláštera Reichenau se objevují propuštěnci a stejně v některých weissenburských listinách je zmínka o propuštění na svobodu dřívějších mancipií (např. listina LXVIII z r. 797). Podle této listiny mají sice propuštěnci schopnost disponovat vlastním majetkem, ale na druhé straně zůstávají v závislosti na církvi a jsou jí poplatní činží 14 denárů. Stejně je tomu v jednom formuláři (čís. 21) pro Reichenau. V něm se propuštěnec přímo staví pod ochranu církve (*Mundiburdiūm vero vel defensionem de ipsa eccle-*

sia habeatis) a stává se přímo poplatným kostelům. Ve svatohavelských listinách nacházíme záznamy o propuštění na svobodu až koncem 1. poloviny 9. století. A i tehdy nejsou případy propouštění na svobodu četné.

V době, o níž pojednáváme, byl stav polosvobodných určován strukturálními přeměnami v samé pozemkové držbě, především novými vlastnickými poměry, které se spolu s ní prosazovaly. Byl to konec konců monopol vlastnictví nejdůležitějšího výrobního prostředku, tj. půdy, který vyvolal nejrozmanitější vztahy závislosti. Po ekonomické stránce se postavení polosvobodných, ať už jsou např. v oblasti bavorské označováni jakkoli, nikterak neliší. Jsou povinni stejnými dávkami a službami. Že šlo o dávky, které byly slučitelné s postavením právně svobodných (liberi), to se dá ukázat i na samotné terminologii.¹³⁹⁾ Tak se někdy mluví o *servicia libera*, dále o *mansi ingenuiles* nebo *serviles*.

V bavorských pramenech z oblasti Salcburku máme pak ještě tu zvláštnost, že se zde mezi polosvobodné počítají *Romani tributales*. Vrchní disposiční právo nad nimi měl bavorský kníže. V *Breves noticie* se vypravuje, že se biskup Rupert rozhodl obnovit v oblasti Glanhofenu některé stavby, které pocházely nepochybně z římské doby. Kostel, který byl na tomto místě založen, byl pak bohatě dotován bavorským knížetem Theodem. V záznamu se mimo jiné uvádí, že Theodo dal k dispozici 80 poplatných Římanů (*de Romanis tributales homines LXXX cum coloniis suis*) a mimoto ještě řadu Římanů na jiném místě. Jaká byla závaznost těchto Římanů, o tom prameny vcelku mlčí. Je nasnadě domněnka, že se jejich postavení nikterak nelišilo od kolónů, ba někdy jsou přímo s kolóny ztotožňováni. Např. v *Breves noticie*¹⁴⁰⁾ se praví o donaci knížete Theodberta. *Tradiditque tributales Romanos . . . in diversis locis colonos CXVI*.

Je nutné podotknout, že termín *colonus* je značně neurčitý. Na jihovýchodě, tedy i v oblasti Bavorské, rozuměl se jím obyčejně činovní rolník. V tomto významu zná tento termín i bavorský zákoník. A konečně ve známém inventáři kláštera Staffelsee¹⁴¹⁾ rozlišují se *mansi ingenuiles vestiti*, které obdělávají pouze závislí obyvatelé a z nichž odevzdávají dávky v naturáliích, a *mansi serviles*, které jsou spojeny s povinností odvádět rentu v úkonech v rozsahu tří dnů. Vůbec popis pozemků, které patřily klášteru Staffelsee, je velmi poučný, neboť nám vrhá dosti jasné světlo na vnitřní organizaci pozemkové držby [soutpis půdy kláštera Staffelsee byl pořízen pravděpodobně v době karlovské, a to královskými posly (*missi*)]. Ze soupisu jasně vyplývá, že počet pozemků, které byly v bezprostřední závislosti na klášteru, nebo které byly v bezprostřední dispozici kláštera, byl nepatrný a že pozemky byly obdělávány malovýrobcí – nevolníky.

Všimněme si údajů v jiných listinách. V listině z Freisingen čís. 70 je kolón přímo ztotožněn s *tributalis* (*id est servum unum . . . colonos IV atque tributales*). V donaci Chunipertově¹⁴²⁾ se uvádějí *colonos VIII cum omnibus utensilibus eorum*. V renovaci této listiny¹⁴³⁾ se ukazuje, že tito kolóni mohli být nazýváni i *servientes et altiones*. (Renovace byla nutná proto, že pravděpodobně došlo k nedorozumění,

kteří z kolónů vyjmenovaných v původní listině dostali se skutečně do závislosti na církvi.) Z listiny zde vyplývá, že *aldius* byl stavěn na stejnou úroveň s kolónem.

Další údaje o kolónech můžeme nalézt v *donaci Scrotově*.¹⁴⁴⁾ *Scrot* daroval své pozemky, které se rozprostíraly na třech místech, a mimo jiné „*colonom Liutheri nuncupanten et allium Pammno nun cupantem . . .*“ Jako třetího pak daroval *Deotmara* se vším, co mu náleželo. Kolóni byli přitom darováni s půdou. Na příslušné donace kolónů narážíme zvláště v listinách kláštera *Mondsee*, v nichž se *coloni* stavějí na úroveň s *liberi*. Ze postavení kolónů bylo vratké, o tom svědčí jiná listina kláštera *Mondsee*. *Jakýsi Hiltiroh*¹⁴⁵⁾ daruje dva závislé rolníky, z nichž jeden je kvalifikován jako *liber* a druhý *servus*. Protože manželky obou byly *nevolnicemi*, jsou potomci zavázáni k *nevolnickým úkonům*. (*Unus est liber et alter est servus, uxores eius ambo ancillas et omnes, qui ex ea nati vel procreati fuerint, in servitio sancti Michaelis persistant.*) To, že se zde překlenuje rozdíl mezi oběma vrstvami, nasvědčuje tomu, že proces *feudalisace*, kterým byla pohlcena řada starých *svobodných*, dosáhl již značného stupně.¹⁴⁶⁾

V *bavorských pramenech* narážíme na několik termínů pro *polosvobodné*. Sem patří např. termín *accola* a dále *manens*, *serviens*, *fiscalinus*. Většinou se jimi vyjadřuje jen *sociální závaznost*.

Potud, pokud jde o *latinskou terminologii*. V *bavorských pramenech* však ještě narážíme na *autochtonní termín barschalk*. V listině č. 193 (listina je zajímavá tím, že nám umožňuje nahlédnout do sporu mezi *feudalitou církevní a světskou*) mluví se mimo jiné o *desátcích „liberorum hominum vel berscalcorum pertinere debent“*. V listině z roku 825¹⁴⁷⁾ narážíme na formulaci „*liberi homines qui dicuntur barscalci*“. Tato listina nám umožňuje zjednat si jasno v tom, jak se *svobodní (liberi homines barscalci)*, totiž *svobodní po právní stránce*, dostávali do závislosti na církvi. Dohodli se totiž s *kaplanem Waganem*, že od něho *přijmou půdu*, a *zavazují se k určitým serviciím*, která spočívala jednak v *dávkách v naturáliích*, jednak v *rentě v úkonech*.

Někdy se *povinnosti kolónů a polosvobodných vůbec přibližovaly povinnostem ostatních nevolníků (servů)*. Jindy byly stanoveny jen *několika dny v roce*. Tak např. *Hroadfrid* se *zavazuje, že bude pracovat tak jako ostatní poddaní (Hroadfrid arat pleniter sicut alii servi)*.¹⁴⁸⁾

Pokusíme se nyní údaje o *závislém obyvatelstvu* shrnout. Přes všechnu *terminologickou rozmanitost* se ukazuje, že *vlastní podstata závislosti* byla skoro všude *tatáž*. Rozdílly byly především v *terminologii*, kterou se *polosvobodné obyvatelstvo* označovalo. Tato *terminologie* vystihovala někdy *hospodářskou stránku závaznosti* (pak se mluví o *tributales fiscanini*) anebo byla *ryze právní povahy (liber)*. Ze srovnání *pramenů alamanských a bavorských* nikterak *nevyplývá*, že by právě pro *Bavorsko* bylo *nutno počítat s více společenskými vrstvami*, než tomu bylo na *území švábském*, jak se *domnívali Caro a Bitterauf*. Rozdíl byl pouze v *terminologii*.

Pokusíme se nyní *zformulovat závěry*, k nimž jsme *dospěli v této kapitole*.

Předně se velmi jasně ukázalo, že se v Bavorsku a Alamanii v VIII. a IX. století již nesetkáváme s jednolitou vrstvou svobodných. Jedna část příslušníků svobodného obyvatelstva se nám jeví již jako větší držitel půdy, druhá pak, mnohem početnější, upadá do nejrůznějších vztahů závislosti. Prameny nám nikterak nepodávají důkazy pro hypotézu, běžnou v historické literatuře, že se totiž vládnoucí třída feudálů formovala z příslušníků královské družiny, případně že šlo o potomky staré rodové šlechty. Takovéto případy sice existují, ovšem jsou v celkovém počtu skutečně jevem sporadickým. Je vůbec nutno konstatovat, že příslušníci třídy feudálů se rekrutovali především z třídy někdejších „svobodných“ a zprvu se od nich odlišovali pouze některými znaky kvantitativní povahy (kumulovali více pozemků ve svých rukou), pokud však jde o společenskoprávní postavení, zůstávali s nimi zprvu na stejné úrovni. To nám konec konců objasní, proč se např. v pozdějších bavorských pramenech setkáváme v masovém měřítku s alodiálním vlastnictvím, jemuž nepředcházela žádná lenní vztah.

Základní masa pracujícího obyvatelstva dostala se již do závislosti, v níž můžeme spatřovat počátky závislosti feudální. Existují sice ještě přežitky patriarchálního otroctví, ty však nikterak základní vztahy závislosti neovlivňují.

Ani třída závislého rolnictva není však ve své podstatě jednotná. Naopak je možno pozorovat různé vztahy závislosti, a to ať už po stránce ekonomické (renty) či právní.

V IX. století se nám tak vyhraňují poměry, které s jistými obměnami potrvají až do poloviny XII. století, kdy postupně dojde k fusi jednotlivých skupin poddaného obyvatelstva a třídě poddaného rolnictva se dostane vyhraněné podoby.